

Walther Rathenau

Een levenslange worsteling met de Duits-joodse identiteit

Verder in dit nummer:

- De Hollands-Lübeckse conflicten van 1438-1441 en 1531-1534
- A synchronic comparative sketch of ex-military officers in the Wilson-Callaghan governments (1964-1979)
- Hoe er in Tilburg werd gereageerd op de drooglegging van de kermis 1919-1936
- Het falen van de Duitse nationaliteitenpolitiek in België in de Eerste Wereldoorlog

Leiden University Institute for History

Redactioneel

1. Walther Rathenau (1867-1922), een levenslange worsteling met de Duits-joodse identiteit

Een analyse van deze bijzondere figuur en zijn gecompliceerde verhouding tot Duitsland
Jordy Steijn

2. 'Orloge twedracht unde geschele'

De Hollands-Lübeckse conflicten van 1438-1441 en 1531-1534
Yves Rocourt

3. Ex-military officer politicians in Labour: a political sub-culture?

A synchronic comparative sketch of ex-military officers in the Wilson-Callaghan governments (1964-1979)
António da Silva Rêgo

4. Om den vrijen tijd nuttig te doen besteden

Hoe er in Tilburg werd gereageerd op de drooglegging van de kermis 1919-1936
Hanneke Louise Hoogendijk

5. De Flamenpolitik en haar ondergraving

Het falen van de Duitse nationaliteitenpolitiek in België in de Eerste Wereldoorlog
Emile van den Meiracker

Personalia

4 Acta Historica

Uitgave

6 Acta Historica: platform voor beginnende historici
Instituut voor geschiedenis, Universiteit Leiden
Postbus 9515
2300 RA Leiden
www.actahistorica.nl
redactie@actahistorica.nl

14

Acta Historica verschijnt tweemaal per jaar, exclusief themanummers. Wilt u kopij aanleveren? Kijk dan op onze website voor meer informatie. De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren, redigeren en/of in te korten.

21

Redactie

30 Wouter van Dijk
Kimberley van Goethem
Ferry Koolen
Jelmer Rotteveel
Joost Westerweel
37 Vera Weterings

Omslagontwerp/opmaak

Jan-Alex Bijlsma
Ferry Koolen
45 Jelmer Rotteveel

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 2213-171X

Acta Historica
platform voor
beginnende historici

Redactioneel

Na enkele succesvolle thema-uitgaven nu weer een reguliere uitgave van Acta Historica. Ook ditmaal weer gevuld met enkele interessante bijdragen over gevarieerde onderwerpen. Jordy Steijn verdiepte zich in het leven van Walther Rathenau (1867-1922) en zijn (levens)lange worsteling met de Duits-joodse identiteit. Yves Rocourt bestudeerde de participatie van de Hollandse landsheren in de Hollands-Lübeckse handelsconflicten in de vijftiende en zestiende eeuw. António da Silva Rêgo analyseert in zijn (Engelstalige) bijdrage een groep van Labour-politici in de Britse regering tussen (1964-1979) en gaat daarbij met name in op hun status als ex-officieren in de Britse strijdkrachten. Hanneke Hoogendijk richt zich op het opmerkelijke onderwerp van de reactie op de drooglegging van de Tilburgse Kermis. Ten slotte beschrijft Emile van den Meiracker de intenties rond, de uitvoering en het falen van de zogeheten Flamenpolitik van de Duitse autoriteiten in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Dit nummer verschijnt aan het begin van een maand boordevol geschiedenis: de Maand van de Geschiedenis. De Maand van de Geschiedenis is het grootste historische evenement van Nederland. Dit jaar is Acta Historica ook volop aanwezig tijdens de Maand. Zo hebben wij voor bezoekers aan de Nacht van de Geschiedenis in het Rijksmuseum op zaterdag 5 oktober een moordspel in petto. Bezoekers kunnen hun historische kennis testen met een ware game: Willem van Oranje: het moordspel.

Ook organiseren we aan het einde van de Maand een symposium bij de Universiteit Leiden: *'In voor- en tegenspoed'. Het Koninkrijk der Nederlanden en de Oranje*. Dit symposium vindt plaats op zaterdag 26 oktober en is gratis te bezoeken. Het middag vullende programma telt vier gerenommeerde sprekers: dr. Els Kloek, dr. Jeroen Koch, prof. dr. Henk te Velde en prof. dr. Gert Oostindie. Het symposium eindigt met de presentatie van het themanummer *200 jaar koninkrijk*.

Daarnaast zijn wij altijd op zoek naar nieuwe interessante bijdragen van studenten en (pas)afgestudeerden. Wil jij ook je meest recente onderzoek gepubliceerd zien en zo een echte wetenschappelijke publicatie in de wacht slepen? Stuur dan je voorstel naar: redactie@actahistorica.nl Bent u docent geschiedenis en heeft u interesse om samen met ons een thema-uitgave tot stand te brengen? Laat het ons weten via redactie@actahistorica.nl.

De redactie.

Symposium 'In voor- en tegenspoed' Het Koninkrijk der Nederlanden en de Oranjes

Zaterdag 26 oktober, 13.00-17.00 uur

Een middag vol lezingen van gerenommeerde historici:

dr. Els Kloek, prof.dr. Henk te Velde
dr. Jeroen Koch en prof. dr. Gert Oostindie

Toegang: gratis

(a.u.b. tijdig aanmelden vanwege het beperkt aantal plaatsen)

Aanmelden via: redactie@actahistorica.nl o.v.v. 'Symposium'

Locatie: Universiteit Leiden, Lipsius gebouw, zaal 003 (Cleveringaplaats 1)

Meer informatie: www.actahistorica.nl

In samenwerking met:

Universiteit Leiden

Walther Rathenau (1867-1922), een levenslange worsteling met de Duits-joodse identiteit

Een analyse van deze bijzondere figuur en zijn gecompliceerde verhouding tot Duitsland

'Selten habe ich die Tragik des jüdischen Menschen stärker gefühlt als in seiner Erscheinung, die bei aller sichtlicher Überlegenheit voll einer tiefen Unruhe und Ungewissheit war.'¹ -Stefan Zweig over Walther Rathenau

Walther Rathenau was een zeer bijzondere man. Dat was hij vooral omdat hij als Duitser met joodse 'roots' vanaf januari 1922 het ambt van minister van Buitenlandse Zaken vervulde, welke het hoogste was dat iemand met een dergelijke achtergrond ooit in Duitsland had bereikt. Bovendien bekleedde hij dit ambt in een tijd dat Duitsland in de nasleep van WO I in een politieke en sociaal-economische chaos verkeerde - met de gecompliceerde overgang naar de nieuwe Republiek van Weimar, met de hyperinflatie en met de last van het vernederende Verdrag van Versailles dat Duitsland door de geallieerden werd opgelegd. In een dergelijk maatschappelijk klimaat vormde zich een rabiaat antisemitische sfeer in de samenleving, eentje welke vaak gekwalificeerd wordt als de meest rabiaat antisemitische periode (1919-1923) in de Duitse geschiedenis voor de komst van het Derde Rijk.² In deze tijden was het des te meer bijzonder dat iemand als Rathenau tot een dergelijk ambt kon doordringen. Erg lang kon hij dit ambt echter niet vervullen in een tijd dat de 'brutalisering' van het politieke leven in Duitsland hardhandig om zich heen greep. Dat was onder andere zichtbaar door een grote toename van het aantal politieke moorden en door de groei aan paramilitaire organisaties. Zijn goedbedoelde onderhandelingen met de geallieerden over betere vredesvoorwaarden kwamen dan ook steeds onder een negatief vergrootglas te liggen, niet in de laatste plaats doordat zijn joodse achtergrond in deze periode steeds vaker door een groot aantal 'völkische' groeperingen in verband werd gebracht met de 'negatieve' onderhandelingsresultaten die daar voor Duitsland uitkwamen. Dit door de buitenwereld zorgvuldig opgebouwde negatieve imago culmineerde uiteindelijk in de moord op deze man.³ Hij werd op 24 juni 1922 gedood door leden van de rechts-extremistische terreurcel Organisation Consul. Een organisatie welke verantwoordelijk werd gehouden voor nog ongeveer 300 andere politieke moorden in de eerste jaren van de Republiek, waarmee het de 'brutalisering' van het politieke leven bij uitstek belichaamde.⁴

Het meest schrijnende aan Rathenaus lot was nog wel dat deze man zijn leven lang zijn best had gedaan om waar hij kon het beste voor Duitsland te bereiken. Zo had hij tijdens WO I onder meer de *Kriegsrohstoffabteilung* (KRA) opgericht - een geraffineerd

distributediensysteem van schaarse grondstoffen welke Duitsland langer in de race hield voor de eindoverwinning tijdens de oorlog - maar ook in zijn hoedanigheid als minister wist hij vanuit een slechte onderhandelingspositie toch langzaam wat scherpe randjes af te halen van het Verdrag van Versailles. Desondanks kreeg Rathenau nooit de waardering die hij voor zijn onvermoeibare inzet voor Duitsland verdiende. Sterker nog, hij werd in al deze zeer verantwoordelijke overheidstaken steeds weer om de oren geslagen met het feit dat hij 'joods' was en om die reden met zijn beleid een destructieve rol zou vervullen voor het welzijn van Duitsland. Deze steeds weer terugkerende antisemitische agitatie maakte dat Walther Rathenau zijn leven lang in een spagaat heeft verkeerd (en werd gedwongen) tussen de band met zijn joodse achtergrond en zijn innige liefde voor Duitsland. In dit artikel zal getracht worden deze spagaat te analyseren en gekeken worden naar de manier waarop de Duitse en joodse component van deze spagaat zich gedurende zijn leven tot elkaar verhielden en of én hoe deze verhouding gedurende zijn leven veranderde. Dit zal gebeuren aan de hand van de vele brieven, essays, geschriften en persoonlijke gesprekken die deze man ons heeft nagelaten. De analyse zal plaatsvinden langs de lijn van een chronologische dieldeling, welke zal beginnen in de jaren vanaf zijn geboorte tot aan WO I. Vervolgens zullen we hem in zijn jaren tijdens WO I volgen en uiteindelijk in de jaren na WO I tot aan zijn dood in 1922.

De vele gezichten van Walther Rathenau

Het jaar 1871 bracht naast de eenwording van Duitsland tevens de juridische emancipatie van de joden in Duitsland met zich mee. Die emancipatie zorgde er in theorie voor dat de joden alle beroepen in Duitsland mochten vervullen, hetgeen in de praktijk echter anders uitpakte. Het hoogleraarschap aan universiteiten, de officiersrang in het leger en de meeste ambtenarenfuncties bij de overheid waren de beroepsgroepen waarvan joden nog steeds werden uitgesloten.⁵ Desondanks koesterden bijna alle joden in Duitsland nog grote hoop dat deze emancipatiekloof en ook de sociaal-culturele acceptatiekloof binnen afzienbare tijd gedicht zou worden. Die hoop bestond ook

¹ Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern; Erinnerungen eines Europäers* (Hamburg 1982) 213.

² Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn 2003) 92

³ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005) 256

⁴ Howard Stern, 'The Organisation Consul', *Journal of Modern History* 35 (1962) 20-32

⁵ Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005) 138

bij Walther Rathenau. Hij deed er dan ook alles aan om te laten zien dat hij, ondanks zijn joodse achtergrond, tot alles bereid was om als Duitser geaccepteerd te worden. Het meest treffende voorbeeld van die bereidheid was het artikel dat hij in 1897 publiceerde, genaamd 'Höre Israel!'. In dit stuk, dat hij publiceerde in het chauvinistische tijdschrift Die Zukunft van zijn goede vriend Maximilian Harden, viel Rathenau de joodse gemeenschap in Duitsland aan op het feit dat zij nog niet voldoende geassimileerd was in de Duitse samenleving. Hij gebruikte hierbij voor sommige elementen binnen de joodse gemeenschap zelfs de termen 'Aziatische horde' en leden van een 'onzichtbaar getto' in de samenleving, welke zij zelf vrijwillig in stand hield. Assimilatie diende overigens volgens hem niet te gebeuren door middel van de doop, hetgeen hij slechts als een te oppervlakkig maskeringmiddel zag. Ze moesten een innerlijke metamorfose ondergaan waarmee ze lichamelijk en geestelijk volledig de 'Kultur' van hun omgeving hadden aangenomen en de kloof naar volledige acceptatie konden dichten.⁶

De elementen waar hij voornamelijk kritiek op had waren de

Walther Rathenau door Edvard Munch, 1907
Bron: <http://www.friendsofart.net/en/art/edvard-munch/walter-rathenau> (27 september 2013)

zogenaamde 'Ostjuden', joodse immigranten uit Oost-Europa welke zich qua uiterlijk en culturele gebruiken vaker orthodox en typisch joods gedroegen.⁷ Dat werd door Rathenau en het grootste deel van de joden in Duitsland die wilden assimileren als een doorn in het oog beschouwd en bovendien als hinderlijk obstakel voor diegenen - als ze met hen geassocieerd werden - die wel graag wilden assimileren. Daarmee wordt dit artikel vaak getypeerd als een typisch voorbeeld van de zogenaamde 'joodse-zelfhaat', de totale bereidheid om alle zichtbare joodse elementen los te laten en te zuiveren om zo hun Duits-zijn te tonen en uiteindelijk als Duitser volledig geaccepteerd te worden.⁸ Daarnaast liet het echter ook het geloof zien van Rathenau dat een Duits-joodse synthese bewerkstelligd kon worden door middel van de eigen inzet van de joodse minderheid.

Dat laatste idee begon hij echter in de loop der jaren langzaam los te laten, wat duidelijk werd toen hij in 1911 opnieuw schreef over de positie van de joden in Duitsland. In dit jaar nam hij in de eerste plaats afstand van de toon waarop hij de joden in Duitsland in 'Höre Israel!' had toegesproken. Hij was in de loop der jaren beter gaan beseffen dat hijzelf ook joods was, met alle voor- en nadelen die daarbij hoorden, en dat het iets was dat altijd bij hem zou blijven horen.⁹ Bovendien had zijn zwaarmoedige gemoedstoestand uit die periode bijgedragen aan zijn beledigende retoriek, zo was zijn verklaring.¹⁰ Daarnaast schreef hij in datzelfde jaar het artikel 'Staat und Judentum' uit zijn invloedrijke geschrift Zur Kritik der Zeit, waarin hij voor het eerst zijn twijfels uitte ten aanzien van het vraagstuk van de nog altijd niet bewerkstelligde Duits-joodse synthese: 'In den Jugendjahren eines deutschen Juden gibt es einen schmerzlichen Augenblick, an den er sich zeitlebens erinnert: wenn ihm zum ersten Male voll bewusst wird, dass er als Bürger zweiter Klasse in die Welt getreten ist und dass kein Tüchtigkeit und kein Verdienst ihn aus dieser Lage befreien kann.'¹¹

⁶ Walther Rathenau, *Höre Israel!*, in: Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern, URL: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=717> (3-9-2012).

⁷ J. van Beek, *Walther Rathenau; De missie van een onbegrepen Duits-joodse Europeaan* (Kampen 2003) 75; Ernst Schulin, *Walther Rathenau; Repräsentant, Kritiker und Opfer seiner Zeit* (Göttingen 1979) 39.

⁸ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthass: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 37 (December 1986) 1-13.

⁹ Shulamit Volkov, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthass: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 37 (December 1986) 5.

¹⁰ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 111.

¹¹ Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', *Zur Kritik der Zeit (Anhang)* (Berlijn 1922) 219-244; 223 URL: <<http://archive.org/stream/zurkritikderzeit00rathuoft#page/n7/mode/2up>> (10-4-2013).

Desondanks bleef de heersende tendens in zijn gedachten dat de Duitse joden er zelf alles aan dienden te blijven doen om de bestaande kloof binnen de Duits-joodse synthese te dichten: 'Es liegt nahe, den Juden anzuraten, durch eine energische Selbsterziehung, die schon seit einem Jahrhundert geübt wird, alle korrigiblen Seltsamkeiten zu beseitigen.'¹² Het tekende al met al de verwarring bij Rathenau omtrent zijn Duits-joodse identiteit vóór WO I. De ambivalenties binnen deze identiteitsspagaat reikten daarbij van 'joodse zelfhaat' tot twijfel en begrip voor de moeilijke situatie van de joden in Duitsland. Als daarbij wordt opgeteld dat hij naast zijn identiteitscomplex nog vele andere bezigheden had met bijbehorende ambivalenties - zoals zijn vermeende homoseksuele relatie met de 'völkische' figuur Wilhelm Schwaner, zijn werkzaamheden bij de Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG), zijn zijdelingse betrokkenheid bij de koloniale politiek in de Duitse koloniën in Zuid-West Afrika en zijn lidmaatschap van de intellectuele kring de 'Forte-Kreis'¹³ met onder andere de Nederlander Frederik van Eeden - dan kan men gerust stellen dat Walther Rathenau zich, naast de vele gezichten die hij toonde ten aanzien van de Duits-joodse identiteit, ontpopte als een bijzonder veelzijdig en ambivalente figuur in de jaren voordat de oorlog uitbrak.

Desondanks bleef de heersende tendens in zijn gedachten dat de Duitse joden er zelf alles aan dienden te blijven doen om de bestaande kloof binnen de Duits-joodse synthese te dichten

Een onbegrepen patriot

Net als de meeste Duitsers (inclusief de joodse minderheid) werd ook Walther Rathenau aan het begin van de oorlog bevangen door het patriotisme van de 'Geist von 1914'. Vandaar ook dat hij er alles aan deed om Duitsland aan de overwinning te helpen, waarvan de oprichting van de KRA het belangrijkste bewijs was. Zijn distributiesysteem van schaarse grondstoffen was cruciaal voor de Duitse oorlogseconomie en zonder deze had men de oorlog waarschijnlijk al veel eerder verloren. Ondanks dat de KRA een gouden greep was, kreeg hij ook voor dit project niet de waardering die hij verdiende, zoals hijzelf ook onderkende: 'Die ersten sechs Monate hatte niemand eine Ahnung davon, wofür wir eigentlich da

waren.'¹⁴ Tevens was er kritiek afkomstig van Duitse industriëlen en particuliere ondernemers, van welke hij middelen kon confisqueren, die hij nodig had voor de oorlogseconomie. Het opzetten van de KRA eiste vergaande hervormingen van de bestaande industrie, welke niet altijd gewaardeerd werden door de topmensen binnen deze sector.¹⁵ Daarnaast kwam er ook antisemitisch getinte kritiek in zijn richting, welke paste binnen de opgaande antisemitische trend in de Duitse samenleving die de jaren tijdens de oorlog kenmerkte: 'selbst wenn es so wäre, dass er unser Retter ist, eine Schande wäre es fürs deutsche Volk, dass ein Semit es sein muss.'¹⁶ Al deze kritiek zorgde ervoor dat Rathenau na 8 maanden al weer opstapte bij de KRA, zogenaamd omdat de onderneming nu stevig op poten stond en hij zich weer moest concentreren op zijn werk bij de AEG.¹⁷

Zo pleitte Rathenau al in 1917, onder invloed van de toenemende oorlogsmoeheid, voor een 'waardige vrede' zonder annexaties en voor parlementaire hervormingen

Na zijn aftreden belandde Rathenau in een zwart gat, waarbij zijn neerslachtige karakter wederom opspeelde. Dat werd er niet beter op toen zijn vader, de oprichter van het wereldberoemde AEG-concern, kwam te overlijden op 20 juni 1915. Het contact met de politiek en de militaire top verloor hij echter niet in deze moeilijke periode, waardoor hij nog enigszins het gevoel had dat hij indirect invloed uit kon oefenen op het beleid en verdere verloop van de oorlog voor Duitsland. Eén van de militairen met wie hij contact onderhield was Erich Ludendorff, de generaal die vanaf 1916 samen met Paul von Hindenburg een belangrijk deel van de militaire en politieke macht in handen kreeg en vanaf dat moment grotendeels verantwoordelijk was voor de manier waarop de oorlog voor Duitsland zou aflopen. Dit was een man die Rathenau van begin af aan zeer bewonderde, met name om zijn vastberaden no-nonsense karakter. Om die reden wilde hij er dan ook alles aan doen om deze man met zijn missie te helpen om de oorlog voor Duitsland tot een goed einde te brengen.¹⁸ Rathenau ging vrij ver in zijn hulppogingen en steunde in het najaar van 1916 zelfs het controversiële plan om dwangarbeid op te leggen aan de mensen in het verslagen België, ten bate van de Duitse oorlogseconomie, een idee dat tegen alle oorlogsconventies

¹² Walther Rathenau, 'Staat und Judentum', *Zur Kritik der Zeit (Anhang)* (Berlijn 1922) 220.

¹³ Internationale intellectuele kring met een spiritueel utopische visie, welke zichzelf beschouwde als een club van vrije 'koninklijke' geesten, die de rest van de mensheid naar een zelfde transcendente staat van geest moest leiden, omdat alleen van daaruit de weg naar 'het goede' gevonden kon worden.

¹⁴ Geciteerd in: Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 318. Uitspraak van jonge reserve-officier uit het Duitse leger.

¹⁵ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 319.

¹⁶ Geciteerd in: Gerhard Hecker, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983) 249.

¹⁷ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 326.

¹⁸ Gerhard Hecker, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983) 270-272.

inging.¹⁹ Waar Rathenau aanvankelijk vooral een bewonderaar was van Ludendorffs persoonlijke eigenschappen, groeide er in de loop van de oorlog wel een significante controverse tussen de twee, waar het ging om de manier waarop men de oorlog voor Duitsland tot een goed einde moest brengen. Zo pleitte Rathenau al in 1917, onder invloed van de toenemende oorlogsmoeheid, voor een 'waardige vrede' zonder annexaties en voor parlementaire hervormingen.²⁰ Tevens was hij teleurgesteld in de manier waarop het Hindenburg-programma was uitgedacht en werd uitgevoerd, hetgeen hij als weinig doordacht beschouwde. Als laatste zag hij weinig heil in de manier waarop de 'U-Bootkrieg' werd gevoerd, welke volgens hem weinig militair-tactische voordelen opleverde.²¹

De grootste controverse tussen Ludendorff en Rathenau ontstond echter naar aanleiding van een artikel van 7 oktober 1918, genaamd 'Ein dunkler Tag', welke net verscheen op het moment dat Ludendorff de eerste stappen had genomen in zijn besprekingen met de Amerikaanse president Woodrow Wilson over een eventuele wapenstilstand. Deze wapenstilstand leek op dat moment onvermijdelijk voor de Duitsers, aangezien een verlies van de oorlog voor Duitsland zo goed als onafwendbaar was. In het artikel verzette Rathenau zich tegen de lopende onderhandelingen van Ludendorff met Wilson, omdat hij dacht dat een wapenstilstand op dat moment Duitsland in een dusdanig slechte positie aan de vredesonderhandelingstafel zou brengen, dat het bereiken van een 'waardige vrede' vrijwel onmogelijk zou worden. Daarom riep hij de natie op om zich te verzetten tegen deze wapenstilstand. Men moest een vrijwilligersleger vormen dat de laatste verdedigingsstelling zou innemen tegen de geallieerden. Daarnaast moesten de vredesvoorwaarden van Brest-Litovsk worden teruggedraaid en het Duitse leger moest worden gedemobiliseerd, om verdere onrust in eigen land te voorkomen en de positie van de Duitse industrie niet verder weg te laten zakken. Dat waren in Rathenaus beleving de voorwaarden voor een 'waardige vrede' voor Duitsland: 'Wir wollen nicht Krieg, sondern Frieden. Doch nicht den Frieden der Unterwerfung.'²²

De kritische opmerkingen van Rathenau over het gevoerde beleid begonnen Ludendorff langzaam de keel uit te hangen en dit artikel vormde voor hem daarbij de spreekwoordelijke druppel om acties tegen hem te ondernemen. Ludendorff leed toch al onder het feit dat

hij grotendeels verantwoordelijk was en werd gehouden voor het feit dat onder zijn leiding deze oorlog werd verloren, waarop hij besloot nu stilletjes aan zijn dolk te slijpen voor deze joodse criticaster. Hij overtuigde zichzelf daarbij van het idee dat deze joodse man met al zijn twijfels en kritische opmerkingen de nederlaag had gewild en dat hij één van de personen was geweest die hem en Duitsland de dolkstoot had toegediend. Daarmee zou zijn idee van 'Der Jud' hat Schuld' als retorisch voer gaan dienen voor 'völkische' en antisemitische groeperingen, op het moment dat Rathenau een prominente rol zou gaan vervullen in de politiek van Weimar. Die toegemeten rol zou uiteindelijk verregaande gevolgen hebben en bijdragen aan zijn uiteindelijke lot.²³

Met de dolkstootredenering werd Rathenau opnieuw aangevallen

Hij bleef zich uiteindelijk vooral Duitser voelen en wilde in die hoedanigheid ook als volwaardig worden gezien, ondanks dat hij door sommige groepen steeds onheus werd bejegend vanwege zijn joodse achtergrond

op zijn joodsheid, net als bij de KRA. Het was één van de redenen geweest dat hij langzaam gedesillusioneerd raakte over de voltooiing van de emancipatie en assimilatie van de joden in Duitsland, doordat er in slechte tijden telkens mensen waren die de valse aantijging 'Der Jud' hat Schuld' naar voren schoven. Het toegenomen antisemitisme tijdens de oorlog, met de jodentelling van 1916 als dieptepunt, was iets wat zijn desillusie alleen maar verder aanwakkerde, waardoor hij in 1917 al in een brief concludeerde: 'Wenn auch ich und meine Vorfahren nach besten Kräften unserem Lande gedient haben, so bin ich, wie Ihnen bekannt sein dürfte, als Jude Bürger zweiter Klasse.'²⁴ Het geloof in de Duits-joodse synthese brokkelde dus steeds verder af. Desondanks leidde dat niet tot een grotere verbondenheid met meer 'pro-joodse' organisaties, zoals de Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens (C.V.) - welke de belangrijkste vertegenwoordigende organisatie was van de joden in Duitsland - die hem vroeg om als publiek uithangbord te fungeren van hun organisatie. Dit verzoek wees hij vriendelijk van de hand.²⁵ Hij bleef zich uiteindelijk vooral Duitser voelen en wilde in die hoedanigheid ook als volwaardig worden gezien, ondanks dat hij door sommige groepen steeds onheus werd bejegend vanwege zijn joodse achtergrond: 'Meine aufgabe ist kein jüdische. Ich fühle deutsch

¹⁹ Peter Bendixen, *Das Staatsdenken Walther Rathenaus* (Kiel 1917) 72

²⁰ Peter Berglar, *Walther Rathenau; Seine Zeit - Sein Werk - Seine Persönlichkeit* (Bremen 1970) 180-183

²¹ Wolfgang Brenner, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005) 354-357.

²² Geciteerd in: *Walther Rathenau, Tagebuch 1907-1922* (Düsseldorf 1967) 226.

²³ Gerhard Hecker, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983) 474-476.

²⁴ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006) Brief 1794 (12-12-1917) 1818, Brief aan de vrouw van Hindenburg.

²⁵ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006) Brief 1907 (19-4-1918) 1903.

und werde mich nicht von meinem deutschen Volke trennen.²⁶ De patriot in hem was nog altijd daar, maar ondanks zijn liefde voor Duitsland werd hij toch steeds meer naar voren geschoven als de vleesgeworden anti-Duitser. Hij werd beschouwd als een destructieve factor die Duitsland met zijn ideeën en beleid van binnenuit kapot wilde maken, een aantijging die vervolgens menigmaal met zijn joodse achtergrond in verband werd gebracht.

Een onverantwoord risico

Vlak na de oorlog was Rathenau tijdelijk 'persona non grata' in Duitsland. Dat kwam onder andere door zijn standpunten ten aanzien van de linkse revolutie en het communisme. Enerzijds zei hij weinig op te hebben met het dogmatische socialisme en de manier waarop het werd vormgegeven in de nieuwbakken Sovjet-Unie.²⁷ Anderzijds was hij vóór de beteugeling van de mechanismen van de vrije markt en koesterde hij enige sympathie voor de politieke daadkracht van de communistische radensystemen, die na de revolutie her in der in Duitsland aan de macht waren.²⁸ Die sympathieën voor het socialisme zorgden ervoor dat hij door rechtse politici en 'völkische' groeperingen naar voren werd geschoven als links-radical figuur en zelfs als vertegenwoordiger van het 'joodsbolsjewisme'. Zijn negatieve imago kwam ook voort uit Belgische en Franse mediacampagnes die hem een destructieve rol hadden toegemeten met betrekking tot de burgers en industrie in deze landen, wat vooral betrekking had op zijn functie bij de KRA en het feit dat hij het plan had gesteund om dwangarbeid op te leggen aan de Belgen.²⁹ Alles bij elkaar opgeteld vormde dit de basis voor het feit dat hij 'persona non grata' was vlak na de oorlog, naast het feit dat hij door Ludendorff naar voren werd geschoven als de belichaming van de dolkstootlegende. Dit imago zorgde ervoor dat hij tijdelijk zijn ambitie in de ijskast moest zetten om door te breken in de landelijke politiek, al zou het uiteindelijk niet al te lang duren voordat hij deze ambitie toch kon waarmaken.

Eerst kreeg Duitsland nog de harde vredeseisen van Versailles voor de kiezen in 1919. Die eisen voldeden allerminst aan Rathenaus idee van een 'waardige vrede' en hij deed dan ook meerdere dramatische oproepen om enerzijds als Duitsland het verdrag niet te ondertekenen en anderzijds aan de geallieerden om hun eisen wat af te zwakken. Ze wilden toch zeker niet de totale 'vernichtung' van Duitsland welke alleen maar voortkwam uit het immorele motief van wraak.³⁰ Ondanks zijn oproepen moest hij toch hulpeloos toekijken

hoe Duitsland de vredeseisen in juni 1919 moest slikken. Een jaar later mocht hij echter meer doen dan hulpeloos toekijken. Hij mocht namelijk als financieel adviseur aanschuiven voor de Duitse delegatie bij de Spa-conferentie in juni 1920. Dat kon zo gebeuren omdat hij tijdens de Kapp-putsch op eigen initiatief had bemiddeld tussen de putschisten en de regering en zich daarbij als voorstander van de nieuwe Republiek had opgeworpen. Dat droeg bij aan een verbetering van zijn imago, wat betekende dat hij even later als beloning daarvoor mocht plaatsnemen in het 'Tweede Socialisatie Comité' van het herstelde kabinet. Het comité heeft in politieke zin uiteindelijk weinig voor elkaar gekregen, maar stond wel symbool voor het begin van de rehabilitatie van Walther Rathenau.³¹

De Spa-conferentie was de eerste plek voor Duitsland om te onderhandelen over de vredeseisen die in Versailles waren opgelegd. Dat wilde overigens niet zeggen dat de Duitse onderhandelaars ook harde eisen konden stellen, maar het was wel voor het eerst dat ze ergens aan mochten schuiven en het idee kregen dat ze überhaupt iets konden inbrengen. Het was vooral Rathenau die met zijn expertise op financieel gebied en zijn kunde als onderhandelaar zijn eigen delegatie en de Fransen wist te overtuigen van de levering van 2 miljoen ton kolen per maand aan diezelfde Fransen, in tegenstelling tot de 3,2 miljoen ton die aanvankelijk in Versailles waren afgesproken.³² Het was het eerste succesje van Rathenau, om door middel van de zogenaamde 'Erfüllungspolitik' de geallieerden zover te krijgen dat ze hun eisen wat afzwakten. Die lijn werd ook gevolgd door Joseph Wirth in wiens kabinetten hij eerst als minister van Wederopbouw en uiteindelijk als minister van BuZa mocht dienen en waarin hij deze lijn in de onderhandelingen ten uitvoer mocht brengen. Dat leidde er uiteindelijk toe dat hij onder de gegeven omstandigheden toch vele scherpe randjes van Versailles wist af te halen, wat leidde tot alternatieve herstelbetalingen, uitstel van herstelbetalingen en aanvankelijk ook het voorkomen van de opsplitsing en bezetting van de gebieden van 'Oberschlesien' en het Ruhrgebied. De 'Erfüllungspolitik' werd desondanks niet gewaardeerd door de rechtse politici en de 'völkische' groeperingen. Zij waren blind voor de behaalde resultaten en zagen in dit beleid slechts het beeld van een zwakke regering die steeds weer door de knieën ging voor de geallieerde eisen en die ook nog eens vertegenwoordigd werd in de onderhandelingen door een jood. Dat maakte dat er in de loop van de tijd steeds meer doodsbedreigingen kwamen aan

²⁶ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006) Brief 1980 (6-8-1918) 1952.

²⁷ Walther Rathenau, 'Von kommenden Dingen' (1917), *Gesamtausgabe II – Hauptwerke und Gespräche* (München 1977) 297-499; 303.

²⁸ Walther Rathenau, 'Kritik der dreifachen Revolution' (1919), *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit* (Berlijn 1929) 341-359; 397 en 404.

²⁹ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman* (Yale 2012) 180.

³⁰ Walther Rathenau, 'Nach der Flut' (1919), *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit* (Berlijn 1919) 217-283; 273-283.

³¹ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman* (Yale 2012) 189-190.

³² Walther Rathenau, *Industrialist, banker, intellectual, and politician: Notes and diaries 1907-1922* (Oxford 1985) 243-248

het adres van Rathenau, wat paste in de eerder besproken trend van de 'brutalisering' van de Duitse samenleving. Een bekende leus die daarbij door extremisten gebezigd werd was: 'Knallt ab den Walther Rathenau, die gottverfluchte Judensau!'³³

De man die er zijn hele leven alles aan had gedaan om het beste voor Duitsland te bewerkstelligen, werd nu omgebracht door een organisatie die het politieke systeem van Weimar en degenen die het vertegenwoordigden in het diepst van hun ziel verachtte

De druppel die de emmer uiteindelijk deed overlopen was het Verdrag van Rapallo, gesloten op 16 april 1922. Hierbij besloot Rathenau als minister van BuZa uiteindelijk tot een verdrag met de Sovjet-Unie, omdat er op dat moment, even verderop bij de Genua-conferentie, bij de Engelsen en de Fransen niets te halen viel.³⁴ Met de SU besloten ze tot een verdrag waarin stond dat beide partijen afzagen van wederzijdse herstelbetalingseisen, dat men economisch zou samenwerken en dat Duitsland militaire oefeningen mocht doen op SU-grondgebied.³⁵ Onder de gegeven maatschappelijke omstandigheden van 1922 kon menigeen allang niet meer objectief kijken naar Rathenaus verdienstelijke onderhandelingsresultaten. Dat maakte dan ook dat de 'völkische' groeperingen hem gemakkelijk naar voren konden schuiven als de belichaming van het 'joodsbolsjewisme', vanwege zijn verdrag met de door vele Duitsers gevreesde Sovjetbolsjewieken, en vertegenwoordiger van de zwakke Republiek. Dat beeld sloeg bij een aanzienlijk deel van de Duitse bevolking aan. Het was niet verwonderlijk dat Rathenau met zijn imago, met de hypergevoelig liggende onderhandelingen die hij moest voeren en met zijn joodse achtergrond, uiteindelijk binnen de 'gebrutaliseerde' Duitse samenleving werd vermoord. De taken die hij op zich had genomen bleken uiteindelijk een onverantwoord risico te zijn geweest met betrekking tot zijn persoonlijke veiligheid. De man die er zijn hele leven alles aan had gedaan om het beste voor Duitsland te bewerkstelligen, werd nu omgebracht door een organisatie die het politieke systeem van Weimar en degenen die het vertegenwoordigden in het diepst van hun ziel verachtte. Hij was op dat moment dé belichaming van het gehate politieke systeem en daarbij werkte zijn jood-zijn allesbehalve in zijn voordeel. De moord kwam allesbehalve onverwacht, maar was desondanks toch

schrijnend en shockerend, zeker ook ten aanzien van de Duits-joodse spagaat waarin hij zijn hele leven had verkeerd en was gedwongen. Waar hij er alles aan had gedaan om als volwaardige Duitse burger geaccepteerd te worden, werd hij uiteindelijk toch steeds weer gezien als joods, als anders, als negatief en als destructief. Dat opgelegde imago zorgde uiteindelijk voor een tragisch einde aan het leven van deze bijzondere man.

Walther Rathenau (rechts) op Genua-conferentie in gesprek met ambassadeur van Italië in Duitsland, Pier Giorgio Frassati
Bron: http://www.chroniknet.de/index_de.0.html?year=1922. (27 september 2013)

Conclusie

Ondanks dat Walther Rathenau vergaand geassimileerd was in de Duitse samenleving heeft men hem nooit als volwaardige Duitse burger willen accepteren. En dat terwijl hij er toch alles aan had gedaan om dat ideaal te bereiken. Het meest schrijnende voorbeeld daarvan was dat hij dit aanvankelijk trachtte te bereiken door publiekelijke 'joodse zelfhaat'. Later deed hij dit door middel van het opzetten van een distributiesysteem dat goed was voor de Duitse oorlogseconomie en uiteindelijk door het leiden van de vredesonderhandelingen onder moeilijke omstandigheden, waar hij desondanks nog iets voor Duitsland uit wist te halen. Met name die laatste twee initiatieven konden echter niet op applaus rekenen bij een bevolking die gebukt ging onder een sociaal-economische en een politieke crisis, waarin het geluid van rechtse 'völkische' groeperingen bij een steeds breder publiek gehoor vond en waarin het antisemitisme steeds verder toenam. In die trend was het dan ook dat Rathenaus hoop om als volwaardige Duitse burger geaccepteerd te worden langzaam

³³ Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006) Brief 2923 (26-6-1921) 2586, noot 1

³⁴ Carole Fink, *The Genoa Conference, European Diplomacy 1921-1922* (North Carolina 1993) 69-71.

³⁵ Shulamit Volkov, *Walther Rathenau; Weimar's fallen statesman* (Yale 2012) 203-204.

afbrokkelde. Desondanks bleef hij zich altijd Duitser voelen en zette zich in die hoedanigheid dan ook af tegen de 'Ostjuden' en de meer 'pro-joodse' groeperingen. Assimilatie en de volledige innerlijke belichaming van de Duitse 'Kultur' was het ideaal dat door de joodse minderheid nagestreefd diende te worden. In contrast hiermee werd hij echter steeds weer en in steeds ergere mate geconfronteerd met antisemitische agitatie, hetgeen hem eigenlijk zijn hele leven lang in een identiteitsspagaat heeft gedwongen. Deze spagaat was iets waar hij altijd mee worsteld heeft en niet aan kon ontsnappen. Op het moment dat hij dan ook tot het uiterste in het nauw werd gedreven door middel van het negatieve joodse imago dat hem achtervolgde en de negatieve beeldvorming rond Rathenau als onderhandelaar namens de Republiek, was er geen ontsnappen meer aan. Hij zat vast in een doodlopende steeg en daar werd een einde gemaakt aan het leven van Walther Rathenau, net als aan de levenslange worsteling met zijn Duits-joodse identiteit.

Bronnen

Primaire bronnen

Rathenau, Walther, *Höre Israel!*, in: Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern.

Rathenau, Walther, 'Staat und Judentum', *Zur Kritik der Zeit (Anhang)* (Berlijn 1922).

Rathenau, Walther, *Schriften aus Kriegs- und Nachkriegszeit* (Berlijn 1929).

Rathenau, Walther, *Tagebuch 1907-1922* (Düsseldorf 1967).

Rathenau, Walther, *Industrialist, banker, intellectual, and politician: Notes and diaries 1907-1922* (Oxford 1985).

Walther Rathenau Gesamtausgabe II, *Hauptwerke und Gespräche* (München 1977).

Walther Rathenau Gesamtausgabe V, *Briefe Teilband II: 1914-1922* (Düsseldorf 2006).

Zweig, Stefan, *Die Welt von Gestern; Erinnerungen eines Europäers* (Hamburg 1982).

Literatuur

Beek, J. van, *Walther Rathenau; De missie van een onbegrepen Duits-joodse Europeaan* (Kampen 2003).

Bendixen, Peter, *Das Staatsdenken Walther Rathenaus* (Kiel 1917).

Berglar, Peter, *Walther Rathenau; Seine Zeit - Sein Werk - Seine Persönlichkeit* (Bremen 1970).

Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2005).

Brenner, Wolfgang, *Walther Rathenau; Deutscher und Jude* (München 2005).

Fink, Carole, *The Genoa Conference, European Diplomacy 1921-1922*

(North Carolina 1993).

Hecht, Cornelia, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn 2003).

Hecker, Gerhard, *Walther Rathenau und sein Verhältnis zu Militär und Krieg* (Boppard am Rhein 1983).

Schulin, Ernst, *Walther Rathenau; Repräsentant, Kritiker und Opfer seiner Zeit* (Göttingen 1979)

Stern, Howard, 'The Organisation Consul', *Journal of Modern History* 35 (1962) 20-32.

Volkov, Shulamit, 'Selbstgefälligkeit und Selbsthass: Die deutschen Juden zu Beginn des 20. Jahrhundert', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 37 (December 1986) 1-13.

Shulamit Volkov, Walther Rathenau; *Weimar's fallen statesman* (Yale 2012).

OKTOBER 2013

VORST & VOLK

maand
van de
geschie...
...denis

ACTIVITEITEN IN HEEL NEDERLAND!

..... maandvandegeschiedenis.nl ..... *Nederlands*
Openluchtmuseum ...

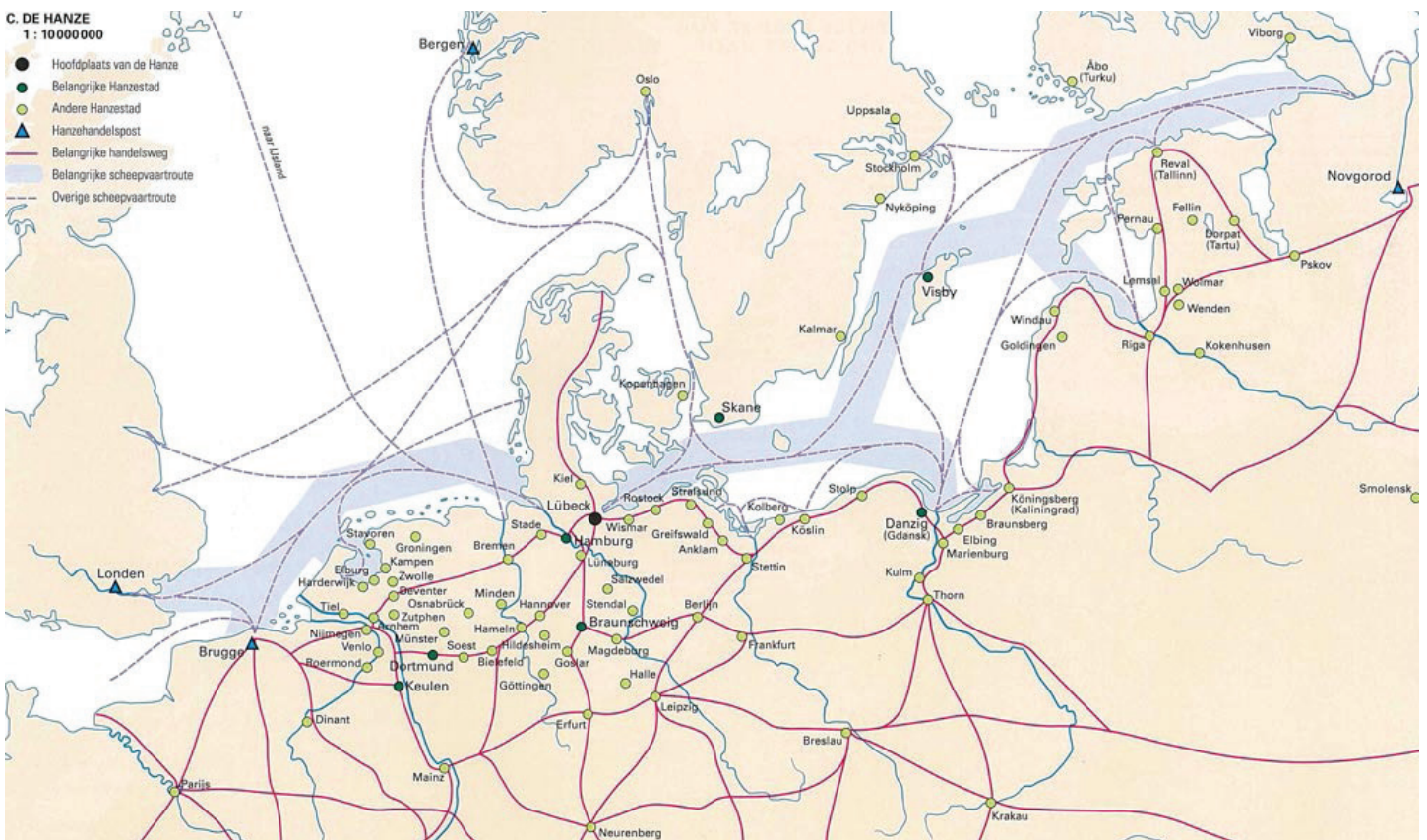
'Orloge twedracht unde geschele'

De Hollands-Lübeckse conflicten van 1438-1441 en 1531-1534

Holland¹ en Lübeck: elkaars aartsrivalen als het aankwam op de Oostzee handel. 'De gevaarlijkste tegenstander van Holland was Lübeck'.² In de vijftiende en de zestiende eeuw verkreeg Holland een steeds groter aandeel in de handel in het Baltische gebied. Dit tot ongenoegen van Lübeck.³ In deze periode werden verscheidene conflicten tussen beide uitgevochten, veelal door middel van kaperoorlogen. De Sont speelde een centrale rol in deze conflicten.

Dit artikel gaat in op de participatie van de Hollandse landsheren in de Hollands-Lübeckse conflicten van 1438-1441 en van 1531-1534. Om de mate van deze participatie vast te stellen zal voornamelijk gekeken worden naar communicatie van de betrokken partijen en de door hen gesloten verdragen. Veel communicatie met betrekking tot de Hanze is goed onderzocht en uitgebracht in bronnedities. Deze bronnedities staan bekend als de *Hanserecesse* en de *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte*. Om sommige acties van Lübeck beter te kunnen begrijpen is het van belang om enige algemene kennis met betrekking tot de Hanze te bezitten. Vandaar dat dit artikel zal beginnen met een zeer beknopte achtergrond van de 'Hanze'.

Vervolgens zullen de conflicten van 1438-1441 en 1531-1534 aan bod komen. Hierbij zal tevens een korte voorgeschiedenis van de Hanze en de relatie tussen Holland en Lübeck meegenomen worden zodat de conflicten goed in hun context geplaatst kunnen worden. Het tweede conflict zal gedeeltelijk voortbouwen op de gebeurtenissen beschreven in 'Het bloedbad van Stockholm: Olaus Magnus en de just war theorie'.⁴ Naast het feit dat de communicatie omtrent de Hanze vrijwel geheel ontsloten is, wordt er zeker in meer recente jaren veel onderzoek gedaan naar de Hanze. Het boek *Kompagnons und Konkurrenten*⁵ van Dieter Seifert is hier een goed voorbeeld van

Figuur 1. De Hanze steden en belangrijke handelsroutes (www.entoen.nu 18 september 2013).

¹ De graafschappen Holland en Zeeland waren sinds 1323 verbonden in een personele unie, daarnaast claimden de Hollandse graven ook heerschappij over Friesland. Voor het gemak zal er in dit artikel echter gesproken worden over Holland en Hollanders.

² L. Sicking, *Zeemacht en onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558*. Dissertatie Leiden (z.p. 1996) 147.

³ Ibidem, 146-147.

⁴ Y. Rocourt, 'Het bloedbad van Stockholm: Olaus Magnus en de just war theorie', *Acta Historica*, jaargang 2, nummer 1 (2013), 13-17.

⁵ D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten: Holland und die Hanse* (Weimar en Wenen 1997).

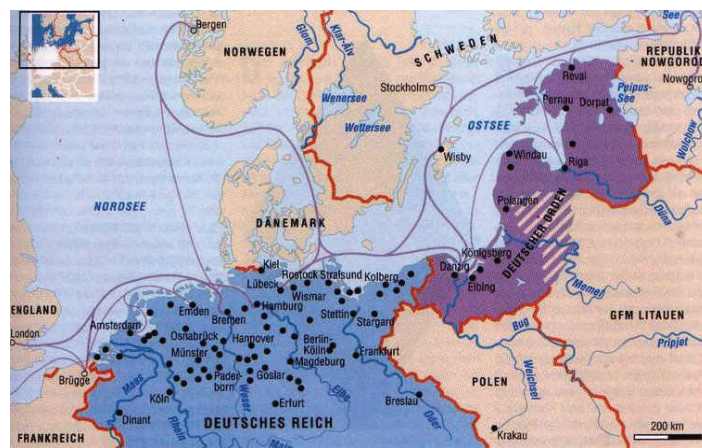
De 'Hanze': een beknopte achtergrond

De *Ostsiedlung* is een goed startpunt voor een beknopt oorsprongsoverzicht van de Hanze. In het kader van deze ontsluiting van de 'woeste achterlanden' werden er aan de Oostzee door Duitse kolonisten verscheidene steden gesticht met uitgebreide juridische vrijheden. Deze steden stichtten op hun beurt weer aan hen gelieerde steden, zogenaamde dochtersteden. Dit soort nieuwe steden waren voor kooplieden ideale locaties om hun handelspraktijken te ontplooien. Deze Duitse kooplieden vormden een soort genootschappen om elkaar en elkaars goederen te kunnen beschermen en om handelsreizen (financieel) mogelijk te maken. Deze genootschappen werden ook wel 'hanzes' genoemd.⁶ Gedurende de dertiende eeuw breidde het werkgebied van deze Duitse handelaren zich uit tot buiten het Baltische gebied, tot in Engeland en Vlaanderen. In de zelfde periode kregen deze Duitse handelaren verscheidene handelsprivileges van machthebbers. Deze privileges werden verleend aan de 'Duitse koopman' of de 'Duitse Hanze'. Zo werden er halverwege de dertiende eeuw door de Engelse koning privileges verleend aan de '*mercatores regni Allemannie*': de 'kooplieden uit het Duitse Rijk'.⁷ De algemene consensus is dat de Hanze begonnen is als belangengroepering van Noord-Duitse kooplieden die geleidelijk is veranderd in een 'stedenhanze'. Met de overgang van de 'koopliedenhanze' naar de 'stedenhanze' vindt ook de overgang plaats naar belangenbehartiging van de kooplieden door de stadsbesturen van de steden waarin zij woonden.⁸ De term 'handelspolitiek eventualiteitenbondgenootschap' is ook al gebruikt om de Hanze te omschrijven.⁹

Le grand duc du ponant: Holland-Lübeck ten tijde van de Bourgondiërs, 1438-1441

Het conflict tussen Holland en Lübeck van 1438-1441 vond zijn oorsprong in het conflict tussen de Wendische steden (Lübeck, Hamburg, Lüneburg, Wismar, Rostock en Stralsund)¹⁰ en de Deense koning Erik VII.¹¹ Holland was volgens eigen zeggen neutraal in dat conflict, maar werd onrechtmatig door Lübeckse kapers aangevallen. De discussie rondom de al dan niet rechtmatigheid van

die kaperpraktijken tegen de Hollanders en de daarmee verbonden schadevergoedingen vormden samen met de discussie over de vrije doorgang door de Sont enkele redenen voor het conflict van 1438-1441.¹² Daarnaast probeerde in 1438 Christoffel van Beieren, een neef van Erik, na diens afzetting in Denemarken de Deense troon te bemachtigen. Hij deed hiervoor een beroep op Lübeck. Deze keuze was niet vreemd gezien de grote politieke en militaire rol die Lübeck traditioneel speelde in de regio. Holland vreesde dat dit weer een blokkade van de Sont zou betekenen. Dit was op zich geen vreemde gedachte aangezien zo'n blokkade al eerder had plaatsgevonden, onder andere tijdens het conflict tussen koning Erik VII en de Wendische steden.¹³ De afgezette Erik zag zijn kans schoon en vroeg de Hollanders om steun. In ruil beloofde hij hen de forten Helsingborg en Helsingör. Deze forten waren van wezenlijk belang, omdat zij aan weerszijde van de Sont gelegen waren en derhalve de doorgang beheersten. Een Hollandse vloot kon vervolgens de Sont ook gedurende een paar maanden daadwerkelijk open houden voor Hollands handelsverkeer.¹⁴

Figuur 2. De locatie van Lübeck ten opzichte van de Sont (<http://www.lsg.mus.in.de> 18 september 2013)

In de zomer van 1441 komen de strijdende partijen in het verdrag van Kopenhagen overeen dat gedurende tien jaar kooplieden uit Holland, Zeeland en Friesland mochten varen naar en in de wateren en gebieden onder het bewind van de zes Wendische steden

⁶ J. Weststrate, 'Des kopmans Hense ende vriheden': Organisatie en structuur van de Hanze, ca. 1300 – ca. 1450', *Leidschrift*, jaargang 15, nummer 2 (1990), 21-47, aldaar 21, 24.

⁷ J. Weststrate, 'Des kopmans Hense ende vriheden': Organisatie en structuur van de Hanze, ca. 1300 – ca. 1450', *Leidschrift*, jaargang 15, nummer 2 (1990), 21-47, aldaar 24-25. H. Volker, 'Het ontstaan van de Hanze', in: H. Brand en E. Knol (eds.), *Kogge, kooplieden en kantoren: De Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum 2010), 10-25, aldaar 18.

⁸ Hier dient wel een kleine kanttekening bij geplaatst te worden, in die zin dat het lastig is om een glasheldere scheiding te maken tussen de kooplieden en stadsbesturen en dus tussen de 'koopliedenhanze' en de 'stedenhanze', omdat de stadsbesturen veelal (gedeeltelijk) bestonden uit rijke kooplieden. J. Weststrate, 'Des kopmans Hense ende vriheden': Organisatie en structuur van de Hanze, ca. 1300 – ca. 1450', *Leidschrift*, jaargang 15, nummer 2 (1990), 21-47, aldaar 28-29.

⁹ K. Friedland, 'Wirtschaftsgemeinschaft und Staatshoheit als Problem der Hanse', in: P. Sture Ureland (ed.), *Sprachkontakt in der Hanse. Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum* (Tübingen 1987), 7-20, aldaar 16.

¹⁰ Naast de andere Wendische steden hadden ook de heren van Holstein de kant van Lübeck gekozen (in dit artikel komen zij echter niet tot nauwelijks naar voren): D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten: Holland und die Hanse* (Weimar en Wenen 1997) 227.

¹¹ Onder Erik van Pommeren waren de Scandinavische koninkrijken verenigd onder één monarch, een personele unie: de Unie van Kalmar. Hij was als Erik VII koning van Denemarken, als Erik III koning van Noorwegen en als Erik XIII de koning van Zweden. Dit conflict vindt plaats vanaf 1426 door de anti-hanzeatische politiek van Erik.

¹² D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten: Holland und die Hanse* (Weimar en Wenen 1997) 277.

¹³ Ibidem, 233-237.

¹⁴ Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 29-30.

(Lübeck, Hamburg, Lüneburg, Wismar, Rostock en Stralsund), tevens mochten zij daar vrij handelen.¹⁵ Hoewel dit verdrag ervoor zorgde dat de Hollanders weer vrij konden handelen in het Baltisch gebied, bleef het bij een tien jaar durende wapenstilstand, geen vrede.¹⁶ Met de Pruisische steden, – die hoewel neutraal – wel schepen waren kwijt geraakt aan onder andere de Hollanders, werd een apart verdrag gesloten dat toezag op schadevergoedingen.¹⁷

De handel met het Baltisch gebied was voor Holland van bijzonder belang. De Hollandse grond was niet geschikt om genoeg graan op te verbouwen waardoor meer graan van elders geïmporteerd moet worden

Sinds 1433 was hertog Philips van Bourgondië tevens graaf van Holland. Naast deze titels had hij nog een hele rits aan titels: hij was onder andere hertog van Brabant, hertog van Luxemburg, graaf van Vlaanderen, graaf van Bourgondië (Franche-Comté). Wat was het belang van de oorlogen van één van die graafschappen voor zo'n groot en belangrijk vorst? Holland was naast Vlaanderen één van de rijkste gebieden van de hertog, dus in dat opzicht zou het in de lijn der verwachting liggen dat hij er veel belang bij zou hebben dat zijn Hollandse onderdanen ongemoeid konden handelen in het Oostzee gebied. De handel met het Baltisch gebied was voor Holland van bijzonder belang. De Hollandse grond was niet geschikt om genoeg graan op te verbouwen waardoor meer graan van elders geïmporteerd moet worden: het Baltisch gebied.¹⁸ In de jaren twintig van de vijftiende eeuw tijdens het Deens-Lübeckse conflict waarbij ook de Hollandse handel bedreigd werd, gaf hij aan de Zeeuwse stad Zierikzee toestemming om kapers uit te rusten.¹⁹ Echter tijdens onderhandelingen tussen Danzig en de hertog schrijft een gezant

uit Danzig het volgende terug naar huis: *'Etlike menen, nue het dar sulven in dem lande is, dat sok wol anders werden, doch int ghemene secht men, he en vraghet nicht darna wo dat gheyt, uppe dat he dat ghelt van en kricht, dat is sin werf dar.'*²⁰ Dit scheidt een interessant beeld. Aan de ene kant was de hertog wel betrokken bij onderhandelingen, maar aan de andere kant, zoals blijkt uit het citaat, interesseerde het geheel hem eigenlijk niet en vroeg hij alleen om geld als hij weer in het graafschap was. Historicus Louis Sicking concludeert hetzelfde in zijn dissertatie over de maritieme politiek in de Nederlanden, maar geeft daarnaast ook aan dat Philips vrij weinig invloed kon uitoefenen op het conflict. Dit kwam onder andere door de aard van het conflict, een kaperoorlog, maar ook doordat hij rekening moest houden met zijn andere landen, waaronder Vlaanderen. Voornamelijk Brugge spande zich in om de vrije doorvaart van Hanze kooplieden en schepen op Brugge mogelijk te maken, een oorlog gaf problemen.²¹ Hoewel Philips dus ook rekening moest houden met de belangen van onder andere Vlaanderen gaf hij in 1438 wel toestemming om kapers uit te rusten en schepen van onder andere de Wendische steden op te vangen en te beschadigen.²² Hoogstwaarschijnlijk was deze toestemming eerder een formaliteit, want de Raad van Holland had op 14 april 1438 al aangegeven waarom Holland de oorlog voerde en dat zij kapers zou uitzenden.²³ Zij stelde de hertog hier pas op 20 april van op de hoogte en hij gaf pas op de 28e zijn 'toestemming.'²⁴ Het was echter wel de hertog die communiceerde met de Hoogmeester van de Duitse Orde, die de landsheer van Danzig was. Deze communicatie ging voornamelijk over de handelsrelaties tussen Holland en Danzig, onder andere over de toezegging van de Hoogmeester dat Holland gewoon met Danzig mocht blijven handelen, en over schadevergoedingen als schepen uit Danzig schade hadden ondervonden door Hollandse kapers.²⁵ Misschien tekenend voor de betrokkenheid van de Bourgondische

¹⁵ *Hanserecesse, Dl. II, Bd. 2. Verein für hansische Geschichte (Leipzig 1878), 424, nummer 491 §1. (In het vervolg: HR II,2, 491 §1). 'Eerst dat een gued seker ende vast bestant wesen ende bliven sall tusschen den partien voirscreven thien jair lang ghedurende ende affter een volghende, ingaende te lande upen sonnedage naist comende over veerthien daghe, (...) bynnen welkem bestande alle die ingesetene ende inwonende nyement uthgescheyden van den voirscreven landen van Hollant Zeelant ende Vrieslant coopmans wijs ende anders sullen mogen varen te watere ende te lande ende mit allen hoiren schepen goeden ende coopmanschappen in de voirscreven soes Wensche steden ende in allen plaessen wesende onder hoir bewindt ende hoir coopmanschap alldair hantiren in sulker mannire ende also vrij als zij plagen te doen in voirtiden ende van ouds ende alle nyeuwicheden, die van den voirscreven zees steden up hem moghen gedaen off geset wesen, sullen off ende te niet wesen ende bliven.'*

¹⁶ Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 30.

¹⁷ HR II,2, 494.

¹⁸ Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 28, 147.

¹⁹ *Hanserecesse, Dl. I, Bd. 8. Historische Commission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. (Leipzig 1897), 515, nummer 804. (In het vervolg: HR I,8, 804).*

"Phillips etc. doen cond allen luden, want onse getruwe stede van Zericxee onzen getr[uwen] rade clagentlic te kennen gegeven hebben den groten verderflichen schade, die hoiren medepoiteren van sommigen van den oosterschen steden van der Duytschen hanze, alse bii namen Lubeke, Wissemair, Hamborch, Rostock, Stetiin ende Stralessunde, ende van horen hulpern in der zee geschiet ende gedaen is, so ist dat wij, die altois genegen siin, onsen getruwen ondersaten behulpich ende vorderlic te wezen, ende overmits medeliidens wille, dat wii mit onser getruwen stede van Zerixee hebben, om des schaden ende achterwesens, die hoiren medepoiteren voirs[eid] gevallen is, der selver onser getruwer stede ende horen medepoiteren gegonnet, geoirloift ende geconsenteert hebben, gonnen, oirloven ende consenteren mit delen brieve, dat sii alle der borgere liive, scepe ende goedere van den oosterschen steden voirgenompt arresteren, becommenen, vangen ende aenvairden zullen (...)."

²⁰ HR II,2, 288.

²¹ Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 30.

²² HR II,2, 207.

²³ HR II,2, 203.

²⁴ HR II,2, 205, 207.

²⁵ HR II,2, 145, 146, 263. D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten: Holland und die Hanse (Weimar en Wenen 1997), 282-283.*

hertog was dat Danzig naar de Hollandse steden en dus niet naar hun landsheer een aanbod stuurde om een mediation rol op zich te nemen.²⁶ Opmerkelijk is dat bij het verdrag van Kopenhagen geen afgezanten van de hertog betrokken waren. In het aparte verdrag dat met de heren van Holstein werd gesloten was het echter juist andersom.²⁷

Tot een definitieve oplossing van de 'meningsverschillen' die tussen Holland en Lübeck bestonden, is het nooit gekomen. Het Verdrag van Kopenhagen van 1441 voorzag slechts in een wapenstilstand tussen Holland en de Wendische steden

Als het Philips alleen maar zou gaan om de hoogte van de beden uit Holland zou hij er alles aan doen om deze handel voor de Hollanders te faciliteren en er zelf rijk van te worden, maar op basis van de bronnen is er eigenlijk geen andere conclusie mogelijk dan wat Sicking ook in zijn dissertatie beweert: dat Philips zich niet heel veel met het Hollands-Lübeckse conflict bemoeide, hoewel de oorlog officieel wel in zijn naam werd gevoerd.²⁸ Een mogelijke verklaring hiervoor is, zoals al even kort aangedragen, dat de belangen van zijn andere landen, bijvoorbeeld Vlaanderen, zwaarder wogen.

De niet te benijden positie van de keizer: Habsburg tussen Holland en Lübeck, 1531-1534

Het conflict van 1438-1441 werd door middel van twee separate verdragen beëindigd. Tot een definitieve oplossing van de 'meningsverschillen' die tussen Holland en Lübeck bestonden, is het nooit gekomen. Het Verdrag van Kopenhagen van 1441 voorzag slechts in een wapenstilstand tussen Holland en de Wendische steden. Hoewel de wapenstilstand regelmatig werd verlengd, kwam het nooit tot een echte vrede en bleven er zich kleinere en grotere conflicten tussen Holland en Lübeck voordoen.²⁹ Het conflict van 1531-1534, een kleine honderd jaar later, is één van die grotere conflicten. De spelers bleven in feite het zelfde, al waren de Valois hertogen van Bourgondië uitgestorven en werden zij in hun Nederlandse gebieden opgevolgd door de machtige Habsburgse dynastie, tevens keizers van het Heilige Roomse Rijk.

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 trouwde zijn dochter met Maximiliaan van Oostenrijk en kwam onder andere Holland in Habsburgse handen. Het gezegde gaat: '*Bella gerant alii, tu felix Austria nube.*'³⁰ De Habsburgse tactiek om via huwelijken de eigen gebieden of invloedssfeer uit te breiden werd ook bij de Scandinavische koninkrijken toegepast. In 1515 huwde keizer Maximiliaan I zijn kleindochter Isabella (dochter van zijn reeds overleden zoon Filips de Schone en dus een zus van de toekomstige Karel V) aan Christiaan II van Denemarken. De bruidsschat die Maximiliaan hem beloofde was velen malen hoger dan gebruikelijk was: 250.000 goudgulden (350.000 pond) in plaats van de gebruikelijke 50.000 goudgulden.³¹ Men zou kunnen zeggen dat de kans op eventuele problemen tussen Holland en de Hanze weer groter was geworden. Zoals eerder gezien was Lübeck traditie getrouw een partner van één of meer partijen als er een conflict was in de Noordelijke koninkrijken; zolang zij er maar profijt van kon hebben. Door het huwelijk van Isabella met Christiaan waren de Habsburgers min of meer verplicht hem te helpen in eventuele conflicten. Een verplichting die best wel eens in strijd kon zijn met de belangen van de eigen landen, waaronder onder andere Holland. De bruidsschat leverde uiteindelijk problemen op. In 1520 werd overeengekomen dat de Habsburgse gebieden in de Lage Landen jaarlijks een bepaald bedrag zouden betalen aan Christiaan. Deze afspraken kwamen tot stand nadat Christiaan Nederlandse schepen in beslag had genomen om zo druk uit te oefenen. De Hollanders waren bang voor eventuele verdere maatregelen die hun handel kon belemmeren en gaven toe om jaarlijks 20.000 pond te betalen aan Christiaan om zo het enorme bedrag van de bruidsschat te voldoen.³²

In de periode 1522-1523 mengde Lübeck zich in een conflict dat gaande was tussen Christiaan, Zweden en Christiaans oom Frederik van Holstein. Met hulp van Lübeck werd Gustav Vasa op de Zweedse troon geholpen en werd Frederik van Holstein op de Deense troon geplaatst. Ook in dit conflict werden de Hollanders betrokken doordat de Sont voor hen werd afgesloten door Lübeck. In 1525 werd een verdrag gesloten waarbij werd besloten dat Holland wederom vrije doorgang door Sont kreeg, in ruil daarvoor moest zij afzien van hulp aan Christiaan.³³ In 1531 trachtte Christiaan nogmaals om hulp te krijgen van zijn aangetrouwde Habsburgse familie om zijn

²⁶ HR II,2, 179.

²⁷ Verdrag tussen Holland en Wendische steden: HR II,2, 491. Verdrag tussen hertog van Bourgondië en de heren van Holstein: HR II,2, 492

²⁸ Ibidem, 28, 30.

²⁹ Ibidem, 148.

³⁰ De herkomst van dit adagium is niet geheel zeker, maar vrij vertaald als: '*Andere staten voeren oorlog, jij, gelukkig Oostenrijk, trouwt.*'

³¹ Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 150.

³² Ibidem, 150-151.

³³ Ibidem, 152-153.

koninkrijken terug te krijgen. De beloofde bruidsschat, die nog steeds niet geheel was voldaan, speelde een grote rol. In het najaar van 1531 trachtte Christiaan met hulp van een huurlingenleger de Nederlanden zo onder druk te zetten dat ze hem wel moesten helpen. Voornamelijk Holland begon bij de regentes Maria van Hongarije aan te dringen dat de schepen die Christiaan eiste aan hem gegeven zouden worden, anders zou hij niet alleen die schepen gewoon nemen, maar zou ook de handel op het Baltische gebied er onder gaan leiden als hij eenmaal weer koning was.³⁴ Op 14 oktober verklaarde Amsterdam dat de hulp aan Christiaan niet vrijwillig gegeven werd: *'aldaer hem gegeven wordden die 18000 gulden in gereede penningen, ende scheyde van daer den 16., nae Andries een protestacie gedaen hadde in zyne presencie, dat alle gunt 't lande dede, dat tselve deur forse geschiede.'*³⁵ In 'ruil' voor deze hulp beloofde Christiaan de Hollanders eeuwige vrije doorvaart door de Sont, althans als zijn onderneming succesvol zou zijn.³⁶ De graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, kreeg van Karel V de opdracht de (eventuele) problemen omtrent de Baltische handel op zich te nemen. Hiermee gaf de keizer aan dat het van een dusdanig belang was dat het op een provinciaal niveau afgehandeld moest worden in plaats van dat de Hollandse steden het zelf zouden oplossen. Hoewel de Hollanders hadden aangegeven dat de steun aan Christiaan geschiedde onder dwang maakte dat voor Frederik van Holstein, Gustav Vasa en Lübeck niet uit. De levering van schepen aan Christiaan werd door Lübeck als een casus belli opgevat. In 1532 werd de Sont weer voor de Hollanders gesloten.³⁷ Holland stelde naar aanleiding hiervan voor om een oorlogsvloot uit te rusten en om alle Lübeckse goederen in de Nederlanden in beslag te nemen. Daarnaast wensten de Hollanders dat de gehele onderneming plaats zou vinden in de naam van de keizer en de gehele Nederlanden. Zo kon de onderneming aan aanzien winnen en waarschijnlijk ook meer legitimiteit verwerven. Deze kwestie geeft goed de lastige positie van de regentes en de keizer weer. Karel V had Maria van Hongarije namelijk de opdracht meegegeven een goede relatie met Lübeck te behouden, de stad lag immers ook in zijn rijk. De keizer stemde uiteindelijk toe met het Hollandse verzoek. Dit had in eerste instantie een positieve uitwerking op het conflict. Nadat bekend was geworden dat er een Nederlandse vloot zeilklaar lag, kwamen de onderhandelingen weer op gang. Deze onderhandelingen, wederom in Kopenhagen, resulteerden in het herstellen van het eerdere

Verdrag van Kopenhagen. Daarnaast werd besloten dat men voor schadevergoedingen naar de rechtbanken verwezen zou worden.³⁸ Het verdrag bleef niet lang van kracht. Na een paar maanden eiste Frederik, na aandringen van Lübeck, 300.000 gulden van de Hollanders als schadevergoeding. Holland verwees het gezantschap naar Maria van Hongarije, die weigerde in te stemmen met de eisen van Frederik. Ze verbood vervolgens de overige Nederlandse gewesten om te onderhandelen met het gezantschap. Tot slot gaf zij hen mee dat een Deense aanval niet alleen oorlog met Holland, maar ook met de keizer en Spanje zou betekenen. Lübeck negeerde dit dreigement ogenschijnlijk, want in maart 1533 verklaarde Lübeck officieel de oorlog aan Amsterdam. Geleidelijk aan kwam Lübeck echter alleen te staan. In het voorjaar van 1534 moest Lübeck een wapenstilstand sluiten met de Hollanders: een oorlog met onder andere de oude bondgenoot Denemarken stond op het punt om uit te breken.³⁹

In het voorjaar van 1534 moest Lübeck een wapenstilstand sluiten met de Hollanders: een oorlog met onder andere de oude bondgenoot Denemarken stond op het punt om uit te breken

Diverse Duitse vorsten vroegen zich af waarom de keizer zoveel van Lübeck accepteerde.⁴⁰ De posities van Maria van Hongarije en haar broer keizer Karel V waren niet al te benijdbaar. De keizer zat beknelde tussen de belangen van zijn eigen erflanden en de belangen van het gehele keizerrijk. Het is duidelijk zichtbaar dat hij zich bezighield met de perikelen rondom Holland en Lübeck. Als hij zich er niet persoonlijk mee bezig kon houden, delegeerde hij dat aan zijn regentes Maria van Hongarije en aan zijn stadhouder in Holland, de graaf van Hoogstraten. De conflicten tussen Holland en Lübeck hadden dus continu de aandacht van de hoogste bestuurders in de Nederlanden.

Conclusie

Holland en Lübeck kunnen met recht elkaars aartsvijanden genoemd worden. De toename van de Hollandse aanwezigheid in de Oostzee werd op z'n minst gezegd niet op prijs gesteld door Lübeck. Door

³⁴ L.V.G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regents der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*. Dissertatie Leiden (Hilversum 1995) 211.

³⁵ R. Häpke (ed.), *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte*. Erster Band: 1531-1557 (München en Leipzig 1913), 5-6, nummer 9. (In het vervolg NAU I, 9).

³⁶ NAU I, 19.

³⁷ Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 212 en Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 157.

³⁸ Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 213-214 en Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 157-158 en NAU I, 62.

³⁹ Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 215-216 en Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 158-160.

⁴⁰ Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 217.

de geografie waren conflicten tussen de Noord-Duitse gebieden en Scandinavië per definitie gevaarlijk. Als één van de partijen besloot de Sont te sluiten, werden de Hollanders hier hard door getroffen. De Hollandse landsheren gingen hier op verschillende wijze mee om. Hertog Philips de Goede bemoeide zich in het conflict van 1438-1441 niet heel veel met het conflict, hoewel de oorlog wel uit zijn naam gevoerd werd. De acties die hij ondernam waren onder andere gericht op de kaperpraktijken van zijn onderdanen en op het uiteindelijk sluiten van een verdrag met de heren van Holstein. Over hem werd ook wel gezegd dat het hem alleen maar ging om de beden die hij uit Holland kon ontvangen. Mogelijkerwijs kan het gebrek aan participatie in het conflict verklaard worden doordat de belangen van zijn andere gebieden, zoals Vlaanderen, voor hem belangrijker waren dan de Hollandse belangen. Voor Karel V was het conflict tussen Holland en Lübeck van meer belang dan voor Philips de Goede. Naar mijn idee zijn hier twee redenen voor aan te wijzen. De eerste reden, die niet uitgebreid aan bod is gekomen in dit artikel, is dat het Hollandse aandeel in de Baltische handel was toegenomen in de zestiende eeuw. De tweede reden is de dynastieke factor en de daarmee samenhangende zaken, doordat Christiaan aangetrouwde familie was, was Karel V min of meer genoodzaakt hem te steunen. Ook speelde de bruidsschat mee. Als deze gewoon door de Habsburgers conform overeenkomst aan Christiaan was voldaan was er een grotere kans geweest dat Christiaan de Hollanders en zijn Habsburgse familie niet hoefde te dwingen hem te 'helpen'.

Kortom, keizer Karel V werd door de omstandigheden min of meer gedwongen het conflict tussen Holland en Lübeck belangrijk te vinden en er veel aandacht aan te besteden, terwijl Philips de Goede een zelfde conflict, zo'n negentig jaar eerder, veel minder belangrijk vond.

Literatuurlijst

Friedland, K., 'Wirtschaftsgemeinschaft und Staatshoheit als Problem der Hanse', in: P. Sture Ureland (ed.), *Sprachkontakt in der Hanse. Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum* (Tübingen 1987) 7-20.

Gorter-van Royen, L.V.G., *Maria van Hongarije, regents der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*. Dissertatie Leiden (Hilversum 1995).

Häpke (ed.), R., *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte. Erster Band: 1531-1557* (München en Leipzig 1913).

Hanserecesse, Dl. I, Bd. 8. Historische Commission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften (Leipzig 1897).

Hanserecesse, Dl. II, Bd. 2. Verein für hansische Geschichte. (Leipzig 1878).

Rocourt, Y., 'Het bloedbad van Stockholm: Olaus Magnus en de just war theorie', *Acta Historica*, jaargang 2, nummer 1 (2013) 13-17.

Seifert, D., *Kompagnons und Konkurrenten: Holland und die Hanse* (Weimar en Wenen 1997).

Sicking, L., *Zeemacht en onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558*. Dissertatie Leiden (z.p. 1996).

Volker, H., 'Het ontstaan van de Hanze', in: H. Brand en E. Knol (eds.), *Kogge, kooplieden en kantoren: De Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum 2010) 10-25.

Weststrate, J., "'Des kopmans Hense ende vriheden": Organisatie en structuur van de Hanze, ca. 1300 – ca. 1450', *Leidschrift*, jaargang 15, nummer 2 (Leiden 1990) 21-47.

RJKS MUSEUM

ZATERDAG 5 OKTOBER 2013
VANAF 19.30 UUR

PROGRAMMA & TICKETS € 20
RJKSMUSEUM.NL

nacht
van de
geschie...
...denis

VORST
& VOLK

ONTWERP CAMPAGNEBEELD: DE NIEUWE COLLECTIE / FOTOGRAFIE: AUKE VLEER

Ex-military officer politicians in Labour: a political sub-culture?

A synchronic comparative sketch of ex-military officers in the Wilson-Callaghan governments (1964-1979)

This paper studies the possibility of understanding a group of Labour politicians in British government (1964-1979) not only as such, but also as ex-officers of the British Armed Forces. Three cases will be analysed and compared: James Callaghan, Denis Healey and Tony Benn.¹ They were cabinet ministers in the Wilson-Callaghan governments of the period, and they served in the Second World War, albeit in diverse environments. Despite the nuances that differentiate these men, one must ask the question that drives this paper: can we understand a group – that of British military ex-officer labour politicians – as such? How?

These men share aspects of their particular worldviews which make a typology of a political sub-culture that can be set against other groups present in the British political society in order to explain how these men are different, both in speech acts and in their memoirs. Political (sub-)culture is here defined as the values, perceptions and attitudes that form a particular group's pattern of orientations to political action.² These aspects are assumed to be causally efficacious towards the actions of these men and are interpreted from them. In this sense, political sub-culture is the concept that explains not only some particular aspects of the history of these people, but also (and perhaps especially) how and why they are to be seen as a group and not just as three individuals. Operatively speaking, sub-culture is the collection of aspects of their personal *weltanschauung* which are shared, giving new meanings to their utterances and behaviour, and thus forming an interpretation of them as a group. The values of pragmatism, rank/hierarchy, professionalization and planning were chosen because they were thought to encapsulate best some of the most prominent characteristics that could be found in these men's actions, while being easily associated to the worldview of the military, and also often to the politics of the British Labour Party during these post-war years, enough that one could establish the connection.

Political (sub-)culture is here defined as the values, perceptions and attitudes that form a particular group's pattern of orientations to political action.

This is also a comparative paper towards the definition of the group as object.³ The values, perceptions and affections of each individual studied are set against those of the others in a universalizing, symmetric, variation-finding comparison. The commonalities found

will be the *positive*⁴ definition of the *group as such* – its political sub-culture. All these aspects will be assessed through the analysis of coetaneous speech acts and policy/political action found in such sources as memoirs, diaries and auto-biographies. It could be asked how representative these men's views are to assessing the concept of the officer-politician. While it is fully acknowledged that these men represent themselves, making the political sub-culture theirs rather than the officer-politician's, this case-study can and should be compared to others. While not being representative on its own, it is very relevant for representation.

The point of this paper is not to find the label that captures these men best, or that most often explains them. 'Capture' carries with it a certain monolithic reduction that is precisely what I try to overcome. Rather, the point is to find new ways of understanding them, steering the focus from ideology to experience, especially when the common aspects of their political sub-culture, such as right/left-wing ontologies, do not suffice to explain their behaviour.

Defining the people and the group

First of all, there are three commonalities that should be acknowledged prior to the analysis of this political culture: their serving in the armed forces, their political experience prior to or during the Second World War⁵ and their presence in government in the period analysed. Out of the three, only Denis Healey saw prolonged active duty, reaching the rank of Major. He was in the North Africa and in the Sicily campaigns. Both James Callaghan (reaching 2nd Lieutenant in the Navy, in the Indian Ocean)⁶ and Tony Benn (pilot officer⁷ in South Africa and Rhodesia and Egypt⁸) were only marginally involved in dangerous activities, but they did travel around the globe during the war.⁹ Despite these differences, all these men saw themselves as politicians first and military men second.¹⁰ All

¹ This is an abridged version of a larger paper. In the original, there were 4 cases (adding Roy Jenkins) and they were subsequently asymmetrically compared to other groups of politicians in order to establish difference and analyze these concepts compared to the left/right-wing dichotomy.

² Ronald Formisano, 'The Concept of Political Culture', *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 31, No. 3 (Cambridge 2001), 396.

³ Object here is meant as internal or mental object. This underlying assumption of this paper is in line with Lorenz's internal realism; Chris Lorenz, 'Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for "Internal Realism"', *History and Theory*, Vol. 33, No. 3, (Middletown CT 1994) 297-327.

⁴ A negative definition is still needed to fully assert that they actually are understood as a group. This is also explored in the unabridged version. Through this method, the ontology created can be set against notions of other groups in the same polity, mostly through secondary sources, by means of a particularizing, asymmetric, encompassing comparison

⁵ For example, Denis Healey in the communist party; Denis Healey, *The Time of my Life*, (London 1989) 34-36.

⁶ Kenneth Morgan, *Callaghan: A Life* (Oxford 1997) 42, 47-49; James Callaghan, *Time and Chance*, (London 1987) 57-62.

⁷ Equivalent to 2nd Lieutenant.

⁸ Jad Adams, *Tony Benn, A Biography* (London 1992) 39-41.

⁹ *Ibidem*, pp. 33-35.

James Callaghan. source: http://www.james_callaghan_bbc.co.uk, 27 September 2013.

of them also reached very high-ranking positions both in the Labour party and in the British Government: they were all cabinet ministers, holding various portfolios between 1964 and 1979.

Values Pragmatism

Regarding the value of *pragmatism* – an effort in tailoring a worldview to reality, and not the other way around – Denis Healey is the clearest case. In the Defence Ministry, he had to deal with the fact that the order for new Polaris submarines was not past 'the point of no return'. He supported the acquisition of these vessels based on the very pragmatic argument that they would give Britain more influence in future NATO policy. Because it would be unpopular to support the previous conservative's government's measure to get them, this detail was kept in secrecy.¹¹ Another good example of this was his concern for the neglecting of practical implications of decisions taken in principle: when nuclear land mines were considered, it took 20 years from the moment it was understood that no country in the alliance would allow them on their territory to the point where NATO actually got rid of them.¹² He also refers to the pointlessness of discussing unilateralism or multilateralism on moral grounds or on the issue of prestige. These are not abstract ideas. To treat them while ignoring

the very real political, military and economic arguments would be a mistake.¹³ Moreover, he shows great argumentative sensibility stemming from this value by carefully weighing the pros and cons of other important decisions, such as the hardening of the Polaris nuclear missiles – the *Chevaline* project – which he admits should have been abandoned, but not simply because it was expensive: cost is not a justification of worthlessness by itself.¹⁴ Despite the fact that he admits the project should have been scratched, he bases his decision on the inherent problems of Defence decision making: his ministry was making decisions with consequences that would last at least 30 years.¹⁵

Tony Benn was not so concerned with this practicality of the longevity of decisions in Defence. Since he was not a proponent of top-down politics, viewing Wilson's way of governing with some disdain, labelling it 'government by intelligentsia'¹⁶, he thought the money could be better spent not on *Chevaline*, but elsewhere.¹⁷ For example, that was the case of the modernisation of the Post Office, the negotiations on the North Sea oil, the Industry Bill and the alternative economic strategy¹⁸, projects on which he worked. On nuclear energy, he condemned a perspective of 'goodies and baddies', recognising a decision that must be taken as one 'between two known risks'.¹⁹

¹⁰ Kenneth Morgan, *op. cit.*, 45-46; Jad Adams, *op. cit.*, 32-33, 39-41.

¹¹ Denis Healey, *op. cit.*, 302.

¹² *Ibidem*, 311.

¹³ *Ibidem*, 241.

¹⁴ *Ibidem*, 455-456.

¹⁵ *Ibidem*, 255.

¹⁶ Jad Adams, *op. cit.*, 274.

¹⁷ Tony Benn, *Conflicts of Interest: Diaries 1977-80* (London 1990) 575.

¹⁸ Jad Adams, *op. cit.*, 472-473.

¹⁹ Tony Benn, *Arguments for Socialism* (London 1980) 81-82.

Tony Benn. Source: <http://www.totalpolitics.com>, 27 September 2013.

This is clearly a pragmatic approach to the application of his ideology based on socialist democracy, just as was his position for the Partial Test Ban treaty when discussing with a Chinese official: although the latter was against it because 'socialist countries would always be peace-loving and would never use nuclear weapons to make war', Benn stressed that such an idea was 'too optimistic' and gave the example of Yugoslavia.²⁰

As for James Callaghan, when he became Chancellor of the Exchequer, he proposed defence cuts and a relative withdrawal of the military role of the United Kingdom in the Commonwealth based on financial necessity rather than principle – 'When I examined the figures I had to agree that officials should begin such a general review' – of 'Britain's overseas strategic commitments'.²¹ His position on nuclear weapons, particularly during his stay at the Foreign Office and during his Premiership, implicitly recognised their importance, focusing on the SALT treaties and the replacement of Polaris without mentioning the possibility of unilateral disarmament.²² The United States would have had to be consulted on any decision about the British nuclear

deterrent.²³ Moreover, he recognised 'it was precisely [through] the contributions Britain made to its allies through its military capability, as well as its possession of the nuclear deterrent, that Britain gained some influence over the development of Western military strategy in the Cold War'.²⁴ This sort of pragmatism also shows in his preference for describing high politics and in his advocacy for the need of secrecy as opposed to the ideal of open government.²⁵

Rank/hierarchy

Another value that can be found in Callaghan's way of writing about politics is that of *rank*. He focuses on personal exchanges, meetings with people with similar responsibilities in other countries, while barely mentioning members of his own staff except for the ones in the highest echelons of government. Examples of this abound in his autobiography, in the instance of the British deterrent²⁶ or in his handling of the sterling crisis, in which conversations with officials in the USA or other cabinet ministers are seen as more relevant than any interaction with his own staff.²⁷ Power seems to be a central theme in both these instances, and it is clearly linked to the *responsibility*

²⁰ Tony Benn, *Out of the Wilderness: Diaries 1963–67* (London 1987) 102.

²¹ James Callaghan, *op. cit.*, 169.

²² *Ibidem*, 546–558.

²³ *Ibidem*, 554.

²⁴ Ann Lane, 'Foreign and Defence Policy', in *New Labour, Old Labour: the Wilson and Callaghan governments, 1974–1979*, ed. Anthony Seldon and Kevin Hickson (London 2004) 156.

²⁵ James Callaghan, *op. cit.*, 169.

²⁶ *Ibidem*, 546–558.

²⁷ *Ibidem*, 554.

²⁸ Ann Lane, 'Foreign and Defence Policy', in *New Labour, Old Labour: the Wilson and Callaghan governments, 1974–1979*, ed. Anthony Seldon and Kevin Hickson (London 2004) 156.

²⁹ James Callaghan, *op. cit.*, 172.

³⁰ *Ibidem*, 546–558.

³¹ *Ibidem*, 169–177, 185–191

of office. He also complains about those economic advisors who did not assist government policy: they discussed devaluation freely as if government was an 'interesting intellectual experiment'.²⁸

This same tendency seems to be found in Denis Healey's case. In numerous occasions he prefers to speak of decision making processes involving international actors such as Robert McNamara²⁹, US Secretary of Defence, or Henry Kissinger³⁰, US Secretary of State. He does, however, give some causal efficacy to those below him in the Ministry. The two most flagrant cases are the expert civil servants and staff officers, who he did not trust, grouping them in what he calls a 'miniscule Mafia'³¹, and his personal secretaries, who he sometimes mentions as somewhat relevant agents.³² Nevertheless, the former is more relevant as explanation of the political developments in his narrative. Like those who discussed devaluation freely, these men did not hold high responsibility positions despite the power they ultimately held – the ability to *sway*. There is a clear sense in which they should stick to the chain of command.

Tony Benn does not see the same connection between power and office as central in the same way Callaghan does, as there is no evidence of his giving any particular emphasis to the higher echelons of government. There are instances where he speaks of them, of course, but he also mentions those that work under him. One particular example is when, upon moving to the Ministry of Technology, he stated that 'it is difficult for a new and still relatively young minister to be dealing with these very distinguished people who had worldwide reputations when I was a student', speaking of the civil service there. By 1979, when he had completed his turn to the left – a fundamental alteration of his worldview – the value of rank related to power was even arguably repulsive, as can be seen in the emphasis he puts on the ideal of democracy from the mid-1970s on. It is arguable that when he pushed for the referendum on the permanence of Britain in the EEC³³, he was already following the same ideology where government does not have the right to make some very important decisions without explicitly consulting the people. This can also be seen on his arguments on the debate about nuclear energy.³⁴

Denis Healey. Source: <http://www.theguardian.com>, 27 September 2013.

²⁸ James Callaghan, *op. cit.*, 172.

²⁹ Denis Healey, *op. cit.*, 308-310.

³⁰ *Ibidem*, 316-317.

³¹ *Ibidem*, 312.

³² *Ibidem*, 251.

³³ Stuart Holland, 'The industrial Strategy', in *New Labour, Old Labour: the Wilson and Callaghan governments, 1974-1979*, *op. cit.*, 297-299.

³⁴ Tony Benn, *Arguments for Socialism*, *op. cit.*, 84.

Professionalization

Another value that cannot be dissociated from a military worldview in the 20th Century is that of *professionalization*, that is, that policy should be executed by experts, but decided by democratically elected politicians.³⁵ Denis Healey found that the role of military advisors should not be to make policy, but to 'produce a coherent strategy for the use of their resources'.³⁶ He also states that 'All my experience as Defence Secretary rammed home the lesson that Britain must depend in future on professional services'.³⁷ British officers' lack of understanding of society and world affairs led him to reform the Imperial Defence College.³⁸

All my experience as Defence Secretary rammed home the lesson that Britain must depend in future on professional services'

As for James Callaghan, already in 1945, in his first election for the House of Commons, he defended publicly owned companies led by experts. Nationalization and professionalization were seen as the way towards the national interest.³⁹ Later, in the Chancellery, he again hinted at what could be considered acquiescence to this value. As was previously mentioned, his valuation of secrecy in government implied that economic advisors should refrain from political action or influence, restricting themselves to their elucidatory participation in politics.⁴⁰ Perhaps the clearest instance is his approach to the 1978 study on the hypothetical replacement of Polaris for Trident: the study group was 'instructed not to make recommendations, but to put forward the facts and balanced arguments on which Cabinet decisions could be taken'.⁴¹

Finally, Tony Benn's actions and discourse reveal this particular value to be present, but in a different way. The emphasis on technological development during his period as Postmaster General⁴², together with his work as Minister of Technology, point towards a value of efficiency that he relates to the professionalization of industry and civil service. He was very reliant on his specialists at MinTech, after all.

On the other hand, his emphasis on democracy through technology was not just to make for a better application of government planning through the professionalization of the civil service (although it might as well have been on his mind, since he associated productivity with life-long learning of industrial workers⁴³). It was mainly to allow for a more democratic use of government spending. Often, when he spoke of technological reform in Industry, he would link it to 'radical extension of industrial democracy'⁴⁴, and he was keenly aware of the 'conflict now between the technocracy that comes from science and engineering and the democracy that stems from the ballot box, or the voting machine'.⁴⁵ He clearly understood the fact that scientists must be funded, but he developed a series of 10 questions on how the elected representative – the layman – should approach the expert. His objective was to 'see that the expert is subjected to a rigorous cross examination on behalf of the people'.⁴⁶

Planning

The last value considered to figure as influential in this political sub-culture is that of *planning*. Denis Healey, again paradigmatic, stated that 'no one can go through a war without accepting the importance of planning', and 'to rule out the desirability or even the possibility of planning in principle, as some politicians do, is to accept an intolerable handicap and to betray those for whom you are responsible'.⁴⁷ And plan he did. When discussing decision making in Defence policy, especially as far as the development of weapons systems went, he stressed that these systems took a decade to develop and should remain in use for at least another two. Planning was the only way to mitigate the rising costs of Defence in the Cold War, *making policy more efficient*.⁴⁸ He also stated the strategic nature of these decisions, as they had to be coordinated, for example, with NATO strategy, and not simply taken as isolated policy decisions.⁴⁹ His emphasis on planning, as far as nuclear policy went, is also quite clear in his narrative concerning the SALT treaties, where he integrates these decisions on a larger plan for 'western unity'.⁵⁰

Tony Benn is also a good example of the importance of planning, especially during his first years in cabinet, when he still hadn't

³⁵ Richard H. Kohn, 'How Democracies Control the Military', *Journal of Democracy*, Volume 8, Number 4 (Washington 1997) 142.

³⁶ Denis Healey, *op. cit.*, 311.

³⁷ *Ibidem*, 323.

³⁸ *Ibidem*, 324.

³⁹ Kenneth Morgan, *op. cit.*, 54.

⁴⁰ James Callaghan, *op. cit.*, 172.

⁴¹ *Ibidem*, 553.

⁴² Jad Adams, *op. cit.*, 268.

⁴³ *Ibidem*, 269.

⁴⁴ Tony Benn, *Arguments for socialism*, *op. cit.*, 45.

⁴⁵ Tony Benn, *Arguments for democracy* (London 1981) 93.

⁴⁶ *Ibidem*, 96.

⁴⁷ Denis Healey, *op. cit.*, 53

⁴⁸ *Ibidem*, 255-256.

⁴⁹ *Ibidem*, 245.

⁵⁰ *Ibidem*, 454.

made his radical left-wing turn. During his initial support of the EEC, he stressed the advantages of planning on a continental scale.⁵¹ Moreover, concerning his later opposition to British permanence in the EEC, he would state that the Treaty of Rome 'entrenches laissez-faire as its philosophy and chooses bureaucracy as its administrative method', which 'will stultify effective national economic planning without creating the necessary supra-national planning mechanisms' to compensate for it.⁵² However, he thought planning had to bow to democracy, denouncing corporatism as undemocratic planning from above. The concern to find democratic ways of strategising policy remained prominent, emphasising the importance of state-intervention in economy.⁵³ As late as 1977, in his proposals on how best to exploit the benefits of the North Sea oil, a clear dirigiste approach is to be found.⁵⁴ Perhaps the most paradigmatic example of the all-pervasiveness of this value is his seeing as 'the truth' that 'the economic case for socialist planning in the West, together with the slow development of inner-party democracy in Russia are paving the way for socialist cooperation'.⁵⁵

James Callaghan doesn't emphasise planning to the same extreme as Benn or Healey, but still shows the value is present. Going back to his election address in 1945, he stated categorically that the State should act as organizer of a post-war social revolution.⁵⁶ Another example is his account of the 'fight to beat inflation and protect the sterling'⁵⁷ in his premiership. While there is a pragmatic insistence on the importance of the talks between the Trade Union Council (TUC) and the Treasury, there is also an emphasis on the whole process as inherently long term, requiring coordination and interaction with other events such as the exploitation of the North Sea oil and talks with the USA and the IMF.⁵⁸ His job was to coordinate in an organized fashion.

Perceptions of the Cold War and attitudes concerning Britain in the world

Regarding these men's perceptions of the Cold War, we can say that all of them regarded the USA as an important ally, NATO as an indispensable alliance for the security of the nation and the USSR as a

polity to be cautious about, but not as a necessary enemy, despite the political and ideological differences perceived. There are, however, nuances that must be expressed and accounted for.

Denis Healey, being Minister of Defence for a significant part of the period analysed, is a good starting point. He saw NATO as indispensable. He recognized the importance of international cooperation when dealing with the Russian threat. However, he was deeply conscious of the problems that arose from such cooperation on such a sensitive issue as defence. He describes the MLF⁵⁹ as 'a monstrosity'. In theory it was an effort to spread the military burden to the nations without nuclear weapons, but in practice it was divisive and would undoubtedly result in the inability to respond to threats, not to mention the weakening of the European decision making capabilities in NATO.⁶⁰ The alliance was seen as the best chance of achieving his objective: preventing another world war.⁶¹ Its mechanisms were seen as potentially interwoven, but, in practice, functioning in parallel. While there were conversations to discuss coordinated policy, there is the recognition that national interest policy still had great influence: this can be seen in his concerns about the possibility of an agreement between the USA and the USSR concerning their countries as 'sanctuary' in the eventuality of a nuclear conflict, in which case Europe would undoubtedly suffer.⁶²

As for the USSR, it is seen as a potential threat, but the importance of cautious toleration and cooperation through talks is recognised.⁶³ His influence towards the NATO change of strategy to the Plan of Flexible Response accounts for the former.⁶⁴ Accounting for the latter we have statements that lasting peace required cooperation between all major world powers.⁶⁵ This acceptance of cooperation stemmed from a perception of a rationality and ability in the Russian leaders. This is seen in his approach to the Cuban Missile Crisis as a misunderstanding: What Khrushchev saw as protecting an ally – Cuba, Kennedy saw as an aggressive move. On the other hand, he admits that his perceptions of Russia were influenced by the USA.⁶⁶

⁵¹ Jad Adams, *op. cit.*, 276.

⁵² Tony Benn, *Arguments for socialism*, *op. cit.*, 93.

⁵³ Tony Benn, *Arguments for democracy*, *op. cit.*, 136-138, 142-145.

⁵⁴ Bernard Donoghue, *Prime Minister: Conduct of Policy Under Harold Wilson and James Callaghan, 1974-79* (London 1987) 151-152.

⁵⁵ Tony Benn, *Out of the Wilderness: Diaries 1963-67*, *op. cit.*, 105.

⁵⁶ Kenneth Morgan, *op. cit.*, 54.

⁵⁷ James Callaghan, *op. cit.*, 413.

⁵⁸ *Ibidem*, 413-420.

⁵⁹ Multilateral Force.

⁶⁰ Denis Healey, *op. cit.*, 304-305.

⁶¹ *Ibidem*, 324.

⁶² *Ibidem*, 240.

⁶³ 'to this extent, summit conferences may have a special value in dealing with the Russians today', *Ibidem*, 184.

⁶⁴ *Ibidem*, 310, 320.

⁶⁵ *Ibidem*, 235.

⁶⁶ *Ibidem*, 245-246.

Tony Benn, on the other hand, is not so favourable to NATO. Although he recognised its value as provider of temporary security, he displayed some irritation towards a foreign policy dominated by this particular alliance.⁶⁷ He was against the hardening of East-West relations, and he despised a propaganda that placed Russia – not communism – as the enemy.⁶⁸ In 1980, after having made his full turn to the left-wing of the party, he already saw NATO as an undemocratic organisation⁶⁹, against the democratic will for reconciliation. The emphasis he places on talks between the two blocks⁷⁰ can be justified by his belief that the Russians pursued rational interests in their negotiations.⁷¹ This becomes quite explicit, for example, when speaking of the talks towards banning nuclear testing⁷², or industrial planning through industrialists: he believes that relations with the USSR should be developed on that basis.⁷³ Nevertheless, he still was concerned with the balance of power, both in strategic terms⁷⁴ and in terms of ideological influence.⁷⁵ Thus, despite some differences in approach, with Benn being more critical of the West, him and Healey are not too far apart. The same degree in difference and proximity can also be seen in the case of the EEC, which he initially supported until 1973, in opposition, when he became a staunch critic of Britain's permanence in the community.⁷⁶

The same can be said for Callaghan about being committed to NATO and the USA. He heavily relies on America for the solving of the sterling crisis and NATO leadership. He narrates them to be both on the same boat, showing less empathy for the Russian position, being more concerned about British and Western problems throughout his memoirs, and seeming to trust the British-American special relationship very much, more than the EEC.⁷⁷ Yet, he carefully describes his visit to Vietnam, in which he was appalled at the state of affairs that war had brought into that country, and at the extent of corruption concerning the abuses of American government and business there.⁷⁸ He also was careful not to over-commit Britain regarding SALT II and the possibility of SALT III at Guadaloupe.⁷⁹

His perception of the USSR as far as negotiations go can be stated as being of a hard nation to negotiate with, but where compromises can be achieved. He invests on trade with the Soviet Union.⁸⁰ Ironically,

he ends his memoirs, published in 1987, stating that the Soviet Union was not going anywhere and was here to stay. This might justify the primary reason why he invested in visits to that country and pursued a foreign policy of careful cooperation and toleration. He was committed to managing foreign affairs in the context of a wider world.⁸¹

Conclusion

We can tentatively state that this group of politicians who were ex-military officers is initially defined by having seen some measure of active duty overseas during WW2. They were politicians first and officers second, having held high ranking positions in government.

There is a clear commitment to NATO, but a rapprochement with the Soviet Union is also sought, especial through visits, talks and incentives to the resuming of trade, in an attempt to mitigate and de-escalate the Cold War.

As for the political sub-culture, we have **pragmatism** characterized by an interaction between ideology and practice: the value-laden reasoning informs practice, being heavily informed by the perception of reality. This sort of pragmatism should not be confused with political survival (for example the case of Wilson). Second, we have a value of **rank/hierarchy** that manifests itself in the notion that the ability to act (the holding of a high position that entails political responsibility) is central for political relevance. Third, we have **professionalization**. This is the notion that government should employ experts. This type of technocracy should not be confused with blind trust in the civil service or the military experts, but a desire for them to be ready and available is patent, and it works towards efficiency – a very socialist value. Fourth we have **planning**, again towards efficiency of government by attempting to mitigate foreseeable problems. It is characterized by state intervention notions of strategic defence and international alignment. This way, politics overcomes pure doctrine, also in concurrence with the value of pragmatism. Finally we have

⁶⁷ Jad Adams, *op. cit.*, 160.

⁶⁸ He states China and Yugoslavia were accepted and portrayed as friendly; Tony Benn, *Arguments for Democracy*, *op. cit.*, 71.

⁶⁹ *Ibidem*, 88.

⁷⁰ For example, he sees as profoundly naïve and stupid the idea of forcing an ultimatum on the USSR; Tony Benn, *Out of the Wilderness: Diaries 1963–67*, *op. cit.*, 89.

⁷¹ This can be gathered, for example, from his assertion that 'Russians are scared stiff that the West will ally with China, just as the West is very scared of the Soviet Union'; Tony Benn, *Arguments for Democracy*, *op. cit.*, 132.

⁷² Tony Benn, *Out of the Wilderness: Diaries 1963–67*, *op. cit.*, 102.

⁷³ *Ibidem*, 485.

⁷⁴ *Ibidem*, 376.

⁷⁵ *Ibidem*, 317.

⁷⁶ Stuart Holland, *op. cit.*, 299.

⁷⁷ James Callaghan, *op. cit.*, 185

⁷⁸ *Ibidem*, 286.

⁷⁹ *Ibidem*, 552.

⁸⁰ Ann Lane, *op. cit.*, 158, 167.

⁸¹ *Ibidem*, 156.

an attitude entailing Britain in a wider world, overcoming a nation-centred foreign policy. There is a clear commitment to NATO, but a rapprochement with the Soviet Union is also sought, especial through visits, talks and incentives to the resuming of trade, in an attempt to mitigate and de-escalate the Cold War. This was essential to the period of *détente* in which these men governed.

As can be seen, these values, perceptions and attitudes/affections work with each other. They are interconnected. While the differences among these men cannot be forgotten, this ontology does explain their action to a certain extent. Nevertheless, it is only one way of understanding them. Others can and should be found beyond the left/right dichotomy.

Bibliography

Primary Sources

- Benn, Tony, *Arguments for democracy* (London 1981).
Benn, Tony, *Arguments for Socialism* (London 1980).
Benn, Tony, *Conflicts of Interest: Diaries 1977–80* (London 1990).
Benn, Tony, *Out of the Wilderness: Diaries 1963–67* (London 1987).
Callaghan, James, *Time and Chance*, London, Collins, 1987.
Healey, Denis, *The Time of my Life* (London 1989).

Secondary Sources

- Adams, Jad, Tony Benn, *A Biography* (London 1992).
- Donoghue, Bernard, *Prime Minister: Conduct of Policy Under Harold Wilson and James Callaghan, 1974–79* (London 1987).
- Formasino, Ronald, 'The Concept of Political Culture', *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 31, No. 3, (Cambridge MA 2001) 393-426.
- Kohn, Richard H., 'How Democracies Control the Military', *Journal of Democracy*, Volume 8, Number 4, Washington DC, The Johns Hopkins University Press, 1997, pp. 140-153.
- Lorenz, Chris, 'Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for "Internal Realism"', *History and Theory*, Vol. 33, No. 3 (Middletown CT 1994) 297-327.
- Morgan, Kenneth, *Callaghan: A Life* (Oxford 1997).
- Seldon, Anthony, Kevin Hickson, *New Labour, Old Labour: the Wilson and Callaghan governments, 1974-1979* (London 2004).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Word lid van Leidschrift, het onafhankelijke historische tijdschrift uit Leiden en je krijgt:

- o Jaarlijks drie edities gevuld met wetenschappelijke artikelen over actuele thema's.

- o Met daarin bijdragen door historici uit binnen- en buitenland.

- o Samengesteld door een redactie bestaande uit geschiedenisstudenten.

*Voor slechts 18 euro per jaar!
(21 euro voor niet-studenten)*

Ons meest recente nummer:

Onbekend maakt onbemind Negatieve karakterschetsen in de vroegmoderne tijd

De nieuwe april-editie besteedt aandacht aan xenofobie; een nog altijd actueel onderwerp in een vroegmodern historisch jasje.

Lid worden kan via onze site:
www.leidschrift.nl

Of stuur ons een e-mail op:
redactie@leidschrift.nl

Volg ons op:

Leidschrift

@Leidschrift

Contact:

Stichting Leidschrift
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden

Om den vrijen tijd nuttig te doen besteden

Hoe er in Tilburg werd gereageerd op de drooglegging van de kermis 1919-1936

Bij het verschijnsel drooglegging zullen de meesten denken aan de Amerikaanse drooglegging tijdens de jaren twintig van de vorige eeuw. De drooglegging dient als inspiratie voor vele series en maffiafilms. Minder bekend is de drooglegging van de Tilburgse kermis. Dat een drooglegging grote gevolgen kan hebben voor een gemeenschap blijkt wel uit de vele studies gedaan door Amerikaanse wetenschappers. Deze studies kunnen een richtlijn bieden in een onderzoek naar de reacties op de drooglegging in Tilburg. De reacties en het inzicht op de sociale processen met betrekking op de drooglegging van Tilburg hebben namelijk nog onvoldoende aandacht gekregen.

Toen de Industriële Revolutie Tilburg in haar greep kreeg, brak er een periode aan van vooruitgang op het gebied van de industrie. Tilburg was tot dan toe niks meer dan een plaats bekend om de wolindustrie. Daar kwam verandering in. Overal in de stad verschenen er fabrieksgebouwen, statige stadsvilla's en typische rijtjeshuizen voor arbeiders.

Vele voormalige boeren hoopten werk te vinden bij de diverse industriële of ambachtelijke bedrijven die de stad telde. Eenmaal in dienst werkte de arbeider vaak meer dan twaalf uur per dag, wat werd beloond met een karig loon. Met de komst van de stoommachine werd de situatie voor de arbeider niet beter. Sterker nog, het risico op een bedrijfsongeval werd alleen maar vergroot. Menig maal deed de *Tilburgsche Courant* verslag van een noodlottige arbeider die met zijn vingers beklemd raakte tussen een kamrad. Veelal werden de ongelukken afgedaan als eigen onvoorzichtigheid en werd de fabrikant op geen enkele manier verantwoordelijk gehouden.¹

Volgens een grote groep clerici waren de ongelukken te wijten aan de nieuwe levenswijze van een geïndustrialiseerde samenleving. De veelal katholieke drankbestrijdingsverenigingen waren van mening dat de arbeider vaker te vinden was in het café dan in de kerk. De drank leidde niet alleen tot ongelukken op de werkvloer maar ook tot onzedelijk gedrag en verwaarlozing van het gezin. Volgens de drankbestrijdingsverenigingen reden genoeg om de bevolking van Tilburg kennis te laten maken met gepast volksvermaak en onzedelijk gedrag, zoals het overmatig gebruik van alcohol, aan banden te leggen. Met als gevolg een drooggelegde kermis.

Volgens een aantal Amerikaanse historici was niet de komst van de geïndustrialiseerde samenleving een belangrijke oorzaak voor de uiteindelijke drooglegging van Amerika, maar de vele conflicten in het land.² Pas na de Eerste Wereldoorlog volhardden de ideeën van een nationale drooglegging. De 'Anti-Saloon League' (ASL) speelde doormiddel van propaganda in op de anti-Duitse stemming inmiddels ontstaan in de Verenigde Staten. De meeste sterke drank

werd namelijk geproduceerd door fabrikanten met een Duitse afkomst.³ De haat die men na de oorlog voelde jegens de Duitsers werd nu gekoppeld aan de nadelige effecten van alcohol. Het leidde uiteindelijk tot een nationaal tapverbod van sterke drank. In de Verenigde Staten leidde deze bepaling uiteindelijk tot een toename van criminaliteit.

www.regionaalarchieftilburg.nl

Beeldonline, RAT, fotocollage Keuringsdienst van Waren 1934, fotonr. 041993

Amerikaanse studies hebben laten zien dat met het doorvoeren van een drooglegging de meeste tegenreacties afkomstig zijn van brouwers, slijters, caféhouders enz. In tegenstelling tot de gewone man zochten deze tegenstanders gehoor bij de politiek. De gewone Amerikaanse man nam geen deel aan het politiek debat maar liet zijn ongenoegen naar het verbod merken door gewoon te blijven drinken bij illegale bars. Uiteindelijk leidde het tapverbod van sterke drank in de Verenigde Staten tot verschillende vormen van verzet: de gemeenschap die zich tot criminele bendes wendde om zichzelf te voorzien van alcohol, corrupte gezagsdragers die de drooglegging gebruikten voor eigen winstmakerij, verontwaardigde horecaondernemers die nu zonder werk kwamen te zitten en woede bij brouwers en ander horecapersoneel die hun baan waren verloren.

¹ W. van Hest, 'Klein leed en groot ongenoegen: Wetenswaardigheden uit de Tilburgse politiedossiers 1900-1905' in Tilburg, *tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* nr. 3 (1999) 72-79.

² D.E. Kyvig, *Repealing national prohibition* (2de druk; Kent 2000) 5-13.

³ E. Behr, *Prohibition: thirteen years that changed America* (New York 1996) 66-76.

De situatie in Tilburg verschilt uiteraard met die van Amerika. Er waren geen burgeroorlogen die de misstanden in de samenleving verergerde. Daarnaast bleef Nederland politiek neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toch is er een drooglegging doorgevoerd. Maar wat was de reactie? Ontlokte de Tilburgse drooglegging een heftige reactie bij brouwers, slijterijen en caféhouders en hoe reageerde de Tilburgse bevolking? Waren zij net als in Amerika geneigd de illegaliteit op te zoeken om hun borrel te kunnen blijven drinken?

Tilburg, een armzalig drinkersgat?

Ingeklemd tussen Breda, Den Bosch en Eindhoven vocht Tilburg voor een eigen identiteit. Tilburg had vergeleken met de omliggende steden een achterstand op het gebied van overheidsdiensten, onderwijs, medisch zorg, kunst en cultuur en werd door de buitenwereld nog steeds gezien als een plattelandsdorp. Dankzij de wolindustrie kreeg de stad toch een kans zich op de kaart te zetten. Terwijl de lokale politici op zoek waren naar een passende identiteit waar iedere Tilburger zich naar kon schikken, werden zij regelmatig geconfronteerd met sociale problemen uit de verschillende arbeiderswijken.

“Gaat de Bredasche gemeente-politie niet bijzonder vlug over tot verbaliseren wegens dronkenschap”? (...) Alzoo in Tilburg, waar het zielental bijna tweemaal grooter is dan in Breda veel minder processenverbaal wegens dronkenschap. Wordt er dan in Breda in verhouding meer gedronken dan in Tilburg. Juist het tegendeel is waar. (...) Maar dit neemt niet weg dat de bovenstaande vergelijking met Breda toch nog beschamend voor ons is. Zij het daarom voor onze ijverige drankweer een aansporing om nog harder te werken.”⁴

De klacht, met in zich een oproep die de *Tilburgsche Courant* journalist in 1910 liet publiceren als lokaal nieuws, werd gehoord. De journalist bestudeerde de jaarcijfers van 1905, 1906 en 1907 rondom de verkoop van sterke drank en het aantal proces-verbalen voor openbare dronkenschap genomen uit de officiële gemeenteraadsverslagen van Tilburg en Breda en kon niet anders concluderen dat er in Tilburg meer werd gedronken dan in Breda. Steeds vaker werd de stad in verband gebracht met maatschappijhinderlijke drinkers. Zo omschreef een Tilburgse afgevaardigde van de Bossche Diocesane Drankbestrijdersbond zijn stad als ‘armzalig drinkersgat’.⁵ Op zondag trof je de meeste arbeiders dronken aan in de kroeg en de rijke heren in de sociëteiten met een goed glas in de hand.⁶

Nog geen tien jaar later lukte het de Tilburgse drankbestrijding om de gemeente te overtuigen dat de stad beter af zou zijn met een kermis waar een alcoholverbod gold. Het Tilburgse volksfeest zou het voortaan zonder sterke drank moeten stellen. Dat deze drooglegging jarenlang zou standhouden had niemand verwacht, want bij de invoering ervan bleef het de vraag of Tilburg bereid was dit verbod na te leven.

Zo omschreef een Tilburgse afgevaardigde van de Bossche Diocesane Drankbestrijdersbond zijn stad als ‘armzalig drinkersgat’. Op zondag trof je de meeste arbeiders dronken aan in de kroeg en de rijke heren in de sociëteiten met een goed glas in de hand

De angst voor de arbeidersklasse

Naast de verschillen is er minimaal één overeenkomst te ontdekken tussen de Amerikaanse en de Tilburgse drooglegging. Net als in Amerika was er een grote angst dat het gebruik van alcohol de devotie tot het geloof in gevaar kon brengen. Het was aan de Tilburgse drankbestrijding om dit probleem bij de lokale politiek onder de aandacht te brengen. Het Tilburg van toen kan het beste getypeerd worden als een katholieke stad, zo stelt de historicus A. van den Oord in zijn werk *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk 1927-1939*. Maar liefst 97% van de Tilburgse bevolking was aan het begin van de twintigste eeuw katholiek.⁷ Dit betekende niet dat de gemeenschap fungeerde als een homogene groep. De Rooms-katholieke gemeenschap was verdeeld en de herders van de kudde waren hier van op de hoogte. De toenmalige bisschop Diepen noemde de stad een ‘pronkjuweel’ van het bisdom maar ondertussen hield de clerus in Tilburg de situatie nauwlettend in de gaten.⁸ Clerici meenden dat de nieuwe levenswijze van een geïndustrialiseerde samenleving een gevaar vormde voor de katholieke moraal. Tussen 1855 en 1900 gaf het bisdom vele malen opdracht tot het oprichten van nieuwe parochies, kerken en kloosters. Met de hulp van devotie verenigingen en de katholieke pers hoopte de kerk de gelovigen in het gareel te houden. Volgens Van den Oord week de Tilburgse gemeenschap wel vaker af van de klerikale norm. De geleefde praktijk verschilde nogal van wat de kerk voorschreef. De overtuiging dat de kerk niks te zeggen had over de wereldse genotzucht, zoals uitgaan en dansen maar ook het drankgedrag, werd steeds groter. De volksklasse van Tilburg

⁴ *Tilburgsche Courant* (TC), Regionaal Archief Tilburg (RAT), 26 juli 1910.

⁵ A. van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk 1927-1939* (Tilburg 2007) 36.

⁶ C. Gorisse e.a., *Tilburg, stad met een levend verleden: de geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 360-369

⁷ Ibidem.

⁸ Deze uitspraak deed bisschop Diepen in 1924. A. van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk 1927-1939* (Tilburg 2007) 49.

⁹ A. van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk 1927-1939* (Tilburg 2007) 185-189.

zou bestaan uit dissidente katholieke groeperingen die een zekere eigenzinnigheid bezaten en zelf invulling gaven aan het geloof.⁹ Hoewel Van den Oord verslag doet van de drooglegging van de Tilburgse kermis, gaat hij summier in op de daadwerkelijke reactie van de Tilburgse bevolking. Van den Oord beschrijft vele uitingen van cultuur en ontspanning, maar de drooglegging is slechts één van de voorbeelden om zijn analyse kracht bij te zetten. Dat de Tilburgse bevolking allerlei manieren vond om toch te drinken wordt door hem wel vermeld, maar niet dieper uitgewerkt.

Fatsoenlijk vermaak

Terug naar de achtergronden van de drooglegging en de verschillen hierin. In de Verenigde Staten werd het alcoholverbod nationaal doorgevoerd vanwege de harde acties van de ASL die aansloegen nadat de gemeenschap werd opgeschrikt door de Burgeroorlog en de Eerste Wereldoorlog. Tilburg kent een ander verhaal. De stad maakte deel uit van het 'rijke Roomsche leven' en kreeg daarom te maken met een confessioneel beschavingsoffensief. Alleen ging het hier om een drooglegging van tijdelijke duur. Het strenge optreden van de gemeente jegens het alcoholgebruik in de cafés leek zich vooral te richten op de arbeidersklasse. De sociëteiten, waar de gegoede burgerij van Tilburg zijn borrel dronk, bleven buiten schot. De vraag is waarom.

Zo kwam uit het onderzoek van De Swaan naar voren dat de burgerij zowel een sociale als een fysieke afstand prefereerde. Mede hierdoor ontstond er een discours betreffende de arbeider. Ze werden geassocieerd met bedelaars, ziektes en bovenal met dronkenschap.

Tijdens de negentiende eeuw was de discussie over beschaafd gedrag en het gedrag dat het gewone volk vertoonde, een geliefd gespreksonderwerp onder de veelal liberale elite. Wat de hogere lagen van de samenleving verstonden onder het begrip 'beschaving' kende toen een heldere uitleg, concluderen historici R. Aerts en W. Krul in het artikel 'Van hoge beschaving naar brede cultuur 1780-1940'. Volgens hen was het idee van beschaving en het criterium van beschaafdheid nog nooit zo prominent aanwezig geweest als in de negentiende eeuw.¹⁰ De initiatiefnemers van het beschavingsoffensief geloofden in een hoogontwikkelde samenleving en een wereldwijd vooruitgangproces. Dit geloof in vooruitgang van alle klassen resulteerde in daadwerkelijke acties van de eliteburgerij met als doel beschaving te bevorderen.¹¹

Volgens sociaalwetenschapper A. de Swaan was het soms ondoenlijk voor een kleine burgerman om zich de bedelaars, baantjesjagers en straatschenders van het lijf te houden. Zo golden er, volgens de studie van De Swaan, uitgaansbeperkingen voor de vrouw. Plaatsen waar het ruw volk -oftewel de arbeiders- zich bevond, moesten vooral door jonge burgervrouwen worden vermeden. De straat, eens een geliefde publieke ruimte, werd nu door de burgerij gezien als een bedreiging voor de zedelijke orde.¹²

De gegoede burgerij in Nederland kreeg net als vele andere landen met industrie, te maken met een steeds groter wordende populatie van arbeiders. Historisch onderzoek heeft uitgewezen dat de burgerij angst kreeg voor deze bevolkingsgroep. Zo kwam uit het onderzoek van De Swaan naar voren dat de burgerij zowel een sociale als een fysieke afstand prefereerde. Mede hierdoor ontstond er een discours betreffende de arbeider. Ze werden geassocieerd met bedelaars, ziektes en bovenal met dronkenschap. De rijke fabrikanten waren bang voor de ongelukken die op de werkvloer plaatsvonden. Een groot aantal arbeiders was op de maandagochtend nog lang niet ontnuchterd. De angst werd steeds groter waardoor leden van de burgerij zich geroepen voelde om de grote groep arbeiders te beschaven.

Houden we deze bespreking in ons achterhoofd, dan is nu de vraag aan de orde of het alleen de angst voor de arbeidersklasse en de hoop op vooruitgang was die de gegoede burgerij deed bewegen tot het opzetten van een beschavingsoffensief. Volgens de auteurs van *Fatsoenlijk vertier. Deugdzaam ontspanning voor arbeiders na 1870* is er nog een reden te noemen, de overlast op straat was slechts bijzaak. De gegoede burgerij was volgens de auteurs niet alleen bang voor de arbeidersklasse maar bezat ook de angst dat de arbeidersklasse zich zou verenigen en een revolutie op gang zou brengen. En zou dit gebeuren dan kon men dit alleen zichzelf verwijten. De gegoede burgerij was zich er zeer zeker van bewust dat zij de slechte werken leefomstandigheden zelf in stand hield. Het waren de fabrikanten die de arbeiders expres arm hielden door een zo laag mogelijk loon uit te betalen in de hoop zelf meer winst te maken. En het waren diezelfde fabrikanten die ook nauw betrokken waren bij de landelijke en regionale politiek. Kortom, het beschavingsoffensief zou dus zijn opgezet om een socialistische revolutie te doen voorkomen.¹³

De zojuist beschreven conclusie verdient nuancering. Het heeft namelijk alles te maken met de verzuiling die in Nederland gaande was. Volgens politicoloog U. Decker was de katholieke zuil het

¹⁰ R.A.M. Aerts en W.E. Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur 1780-1940' in: P. den Boer, *Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 213.

¹¹ Ibidem, 253.

¹² A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg: Opstellen 1971-1981* (6de druk; Amsterdam 1997) 86.

¹³ C.A.L. Smit, 'Fatsoenlijk vertier' in: C.A.L. Smit ed., *Fatsoenlijk vertier: Deugdzaam ontspanning voor arbeiders na 1870* Amsterdam (2008) 7-24.

product van een defensieve strategie. Leden van het katholieke geloof dienden zich te isoleren ten opzichte van de moderne verschijnselen van de Industriële Revolutie. De Industriële Revolutie werd door de katholieke elite gezien als de veroorzaker van secularisering, klassenstrijd en materialisme. In de strijd tegen het modernisme van de Industriële Revolutie probeerden de leiders van de katholieke zuil een defensieve strategie toe te passen om te voorkomen dat katholieke arbeiders zich aansloten bij socialistische arbeidsbewegingen.¹⁴

De openbare ruimtes, zoals de cafés, vormden vanuit dit standpunt een reëel gevaar. Volgens *Fatsoenlijk vertier* werd het kroegbezoek een metafoor voor drankmisbruik, verwaarlozing van het gezin maar ook de mogelijke plaats waar socialisten bijeenkwamen ter voorbereiding van een revolutie. De katholieke kerk zag liever dat de arbeider de kroeg links lieten liggen en lid werden van een vereniging met een religieus karakter. Volgens de kerk konden de katholieken beter wegblijven uit de kroegen aangezien zij een gevaar vormden voor onzedelijkheid. De drank die daar werd geschonken deed morele grenzen vervagen.

"En wè de oorzaak... den drank." Waarop Bart reageert: "Jè Kees dan besepte pas wè veul goed dè de drankbestrijding kan doen en kwaad veurkomen."

Tilburgsche Post (TP), RAT, De Volksziel 7 maart 1930, Collectie W. van Mook inv. nr. 353.

Een eventuele drooglegging kwam pas ter sprake toen de Arbeidswet in Den Haag werd goedgekeurd. Uit de notulen van de Tilburgse gemeenteraad komt naar voren dat in Tilburg de angst bestond dat arbeiders de openbare orde zouden verstoren nu zij op zaterdagmiddag eerder vrij waren.¹⁵ Hoewel een aantal socialisten en dissidente katholieken in de raad zich verontwaardigd uitlieten over het klassenonderscheid, konden zij de angst bij de andere raadsleden niet wegnemen. Ook speelde mee dat de socialistische arbeidersverenigingen en politici steeds meer steun kregen van de Tilburgse bevolking. Het was aan de Rooms-katholieke Staats Partij (RKSP) om de katholieke arbeiders binnen de zuil te houden.

Het Tilburgsch Kruisverbond en de Tilburgse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Dranken (NVASD) maakten handig gebruik van de angsten die speelden. De door hen ingediende stukken schetsen een beeld van de arbeider dat overeenkwam met de angsten van de gegoede katholieke burgerij. De Tilburgse politiek, op dat moment gedomineerd door RKSP, was tot op zekere hoogte gevoelig voor de argumentatie van de drankbestrijding. Dit gecombineerd met de rapporten die toentertijd werden gepubliceerd, waaruit bleek dat Tilburg gemiddeld meer sterke drank per jaar dronk dan de rest van Nederland, gaf de doorslag. Door de bepalingen in Den Haag was de gemeente ook daadwerkelijk in staat om een drooglegging door te voeren. De Drankwet van 1910 bood de gemeente de mogelijkheid om bepaalde wijken tijdelijk droog te leggen. Dit beseften het Tilburgsch Kruisverbond en de NV maar al te goed. De door hen ingediende adressen waren hierop geheel afgestemd. Dit betekende nog niet dat iedereen in de gemeenteraad een drooglegging toejuichte. Volgens een van de hoofdrolspelers in de Tilburgse politiek met betrekking tot de drooglegging, Jan van Rijzewijk (1880-1939), had te veel restricties opleggen zoals de drankbestrijding graag wilde op lange termijn geen nut.¹⁶ De arbeider was immers verslaafd aan het ritme van werken in de fabriek en ontspannen in de kroeg. Tevens bezat Tilburg een tekort aan ontspanningsmogelijkheden. Ondanks de kritieken koos een meerderheid voor een drooglegging.

Zowel de Tilburgsche Post als de Nieuwe Tilburgsche Courant berichtten dat de kermis nooit droog is geweest. De gemeente had zichzelf een pluim op de hoed gestoken terwijl beide periodieken spraken van groot falen.

Tijdens de jaren van droogte leek het erop alsof de arbeidersklasse een reactie vertoonde van acceptatie. Vergeleken met de situatie in de Verenigde Staten bleven de gemoederen kalm. Er ontstonden geen grote criminele bendes of stokerijen. Het werd pas na de afschaffing van de drooglegging duidelijk hoe de Tilburgse gemeenschap daadwerkelijk reageerde op de drooglegging. Onder de voorstanders van de drooglegging bestond de verwachting dat de arbeider na zijn zaterdagochtenddienst zijn gezin op zou zoeken, wat werkzaamheden zou verrichten in de volkstuin of een wandelingetje zou maken in een van de stadsparken. De ontspanning van de zaterdagmiddag zou van hem een uitgerust man maken die zonder moeite de zondagochtendmis kon bezoeken. Jarenlang werd de drooglegging door de gemeente gepresenteerd als een paradepaardje, alhoewel niet iedereen in de raad de drooglegging accepteerde. Ieder jaar weer werd er opnieuw gestemd, waarbij de argumentatie van de tegenpartij hetzelfde bleef. Pas in 1936,

¹⁴ U. Becker, *Maatschappij en Nederlandse politiek: historisch en vergelijkend* (Amsterdam 1998) 207-215.

¹⁵ Gemeentebestuur van Tilburg 1908-1937, RAT, Adres van het Tilburgsch Kruisverbond 3 juni 1920, inv. nr. 871.

¹⁶ Gemeentebestuur van Tilburg 1908-1937, RAT, Notulen van de Tilburgse gemeenteraad (Not.) 16 juni 1920, inv. nr. 871.

toen er een nieuwe partij in de raad zetelde, Zuiderfront, werd het droogreglement van tafel geschoven. Zowel de *Tilburgsche Post* als de *Nieuwe Tilburgsche Courant* berichtten dat de kermis nooit droog is geweest. De gemeente had zichzelf een pluim op de hoed gestoken terwijl beide periodieken spraken van groot falen. Dit blijkt wel uit het artikel dat verscheen nadat de drooglegging werd afgeschaft. Vreugde op Heuvel, Piusplein, de Besterd en het Willemsplein, aldus het blad de *Tilburgsche Post*, nu de 'volksvernederende en vrijheidbelemmerende "drooglegging" opgeheven is'. Nu kreeg Tilburg weer de kans om bezoekers uit andere steden te bewijzen dat zij waardig kermis kon vieren. Immers de recentelijk gevierde stadhuisfeesten waren ook zonder wanklank verlopen, bejubelde de krant. Dit bewees volgens het blad dat de Tilburger wel zelfdiscipline bezat, wat politie-ingrijpen overbodig maakte. Het blad was al tijdens de drooglegging sceptisch over het beleid maar pas na 1936 liet de *Tilburgsche Post* de rem los. De tegenstanders werden te kijk gezet door de redactie. Tegenstanders van de opheffing zouden van een koude kermis terugkeren maar wel goed nat, grapte het blad.¹⁷ De redactie kon het niet laten om de kleine maniertjes van ontduiking uit de doeken te doen. Het artikel legde de lezer haarfijn uit hoe de gewone arbeider het systeem te slim af was:

Art. 1. De burgemeester zal tijdens de kermisdagen in de Caf es geen ordendienst meer doen uitvoeren door tweehonderd hulpagenten in burger, zoodat deze overbodige speurders vliegen kunnen gaan vangen inplaats van menschen.

Art. 2. Sterke dranken zullen in de Caf es nog slechts bij kleine hoeveelheden geschonken worden en niet meer per kwart-liter in de keuken of op de binnenplaats, bij voorbeeld klare of brandewijn als mineraalwater in de kende spuitfleschjes.

Art. 3. Bezoekers die in de Caf es om "thee" vragen zullen niet meer geacht worden "iets pittig" besteld te hebben en dus geen kop cognac met een kannetje melk en een koekje erbij ontvangen.

Art. 4. Citroen zal niet meer geschonken worden als "limonade", in een bierglas.

Art. 5. Men zal geen dubbele cognac meer ontvangen in een portglas, in den vorm van Port of Sherry.

Art. 6. De kasteleins zullen hun trouwe klanten niet meer "naar 't schop" behoeven te verwijzen, wyl 't kort nat weer in 't buffet mag staan en evenmin zullen zij hun onbekende klanten nog ontvangen met een gezicht van: " Zeg, loop jij nou liever door, je moest eens een stille speurder of een stiekeme aanbinger zijn"...

*Art. 7. De vreemdelingen zullen Tilburg niet meer beschouwen als een stad van dronkaards en dank zij de opheffing der drooglegging en het matiger gebruik van sterken drank daaruit voortvloeiend, zullen de kermisvierders niet meer dronken zijn.'*¹⁸

Een door de TP geplaatste prent bij het artikel 'volksvernederende en vrijheidbelemmerende "drooglegging" opgeheven is' *Tilburgsche Post* (TP), RAT, *De Volksziel* 7 maart 1930, Collectie W. van Mook inv. nr. 353.

¹⁷ *Tilburgsche Post* (TP), Regionaal Archief Tilburg (RAT), artikel 3 september 1936, Collectie W. van Mook inv. nr. 353.

¹⁸ *Ibidem*.

Volgens het blad hield het Tilburgse volk zich helemaal niet aan de drooglegging. De geleefde praktijk verschilde wel degelijk van de opgelegde restricties. De krantenberichten van voor 1936 deden nog vermoeden dat het ging om een minderheid die het tapverbod negeerde. Uit het bovenstaande artikel kan worden opgemaakt dat ondanks de strenge controles van de gemeente en politie de volksklasse stilzwijgend een manier had gevonden en de borrel nog steeds geschonken kon worden. De codetaal van "thee met iets pittigs" was blijkbaar alleen bij vaste klanten bekend die ook zonder moeite toegang hadden tot de verboden neutjes omdat zij een vertrouwd gezicht hadden bij de kastelein. Het zal moeilijker geweest zijn voor de reiziger om een sterk drankje te scoren, omdat de kans bestond dat deze wel eens een stille speurder kon zijn.

De stad was nu verlost van een slecht imago en dit dankzij één stem verschil tijdens de stemming voor de herhaling van het tapverbod:

*"Katholiek Zuiderfront" heeft tot de opheffing der drooglegging, onzaliger gedachtenis, krachtdadig bijgedragen en wij mogen hierbij wel even aanstippen dat zonder "Zuiderfront" in den Raad Tilburg nog gekenmerkt zou zijn met het minderwaardigheidscachet der extra politie-voogdij tijdens de kermis, welke naar buiten de indruk maakte dat men hier niet eens kermis kon vieren zonder politie-versterking.'*¹⁹

Samengevat kunnen we concluderen dat de volksklasse in het openbare leven de drooglegging deels accepteerde maar wel degelijk verzet toonde. Verzet dat zich uitte in het stiekem drinken wanneer de gezagsdragers faalden in de controle en het aanleggen van een drankvoorraad voorafgaand aan de kermisdagen. Dat men afweek van de norm, bleek pas toen journalisten hier een artikel aan wijdden. Voor die tijd leek het een onbesproken regel van de gemeenschap om hier niet over te praten. Het werd alleen naar voren gebracht door de horecabonden omwille van de handel. Net als in de Verenigde Staten werden zij het hardst getroffen door de maatregel. De inkomsten namen af omdat er tijdens de kermisdagen alleen bier en limonade mocht worden geschonken en omdat men eerder de deuren moest sluiten. In dit opzicht komt mijn onderzoek overeen met het werk van Van den Oord. De Tilburgse gemeenschap kende katholieke dissidentie tegenover het alcoholverbod. De voorgeschreven orde die het drinken verbood was anders dan de geleefde praktijk. Deze katholieke dissidentie kwam niet alleen voor bij de gewone burger en de hardwerkende arbeider, ook horecabedrijven negeerden het tapverbod en werden daarin gesteund door katholieke horecabonden.

Literatuurlijst

Archivalia

Gemeentebestuur van Tilburg 1908-1937, RAT, Adres van het Tilburgsch Kruisverbond 3 juni 1920, inv. nr. 871.

Gemeentebestuur van Tilburg 1908-1937, RAT, Notulen van de Tilburgse gemeenteraad (Not.) 16 juni 1920, inv. nr. 871.

Nieuwe Tilburgsche Courant 1920-1936 op steekdata.

Collectie W. van Mook inv. nr. 353.

Tilburgsche Post 1930-1936.

Literatuur

R.A.M. Aerts en W.E. Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur 1780-1940' in: P. den Boer, *Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).

U. Becker, *Maatschappij en Nederlandse politiek: historisch en vergelijkend* (Amsterdam 1998).

E. Behr, *Prohibition: thirteen years that changed America* (New York 1996).

C. Gorisse e.a., *Tilburg, stad met een levend verleden: de geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001).

W. van Hest, 'Klein leed en groot ongenoegen: Wetenswaardigheden uit de Tilburgse politiedossiers 1900-1905' in *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* nr. 3

D.E. Kyvig, *Repealing national prohibition* (2de druk; Kent 2000).

A. van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk 1927-1939* (Tilburg 2007).

C.A.L. Smit, 'Fatsoenlijk vertier' in: C.A.L. Smit ed., *Fatsoenlijk vertier: Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* Amsterdam (2008).

A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg: Opstellen 1971-1981* (6de druk; Amsterdam 1997).

¹⁹ Tilburgsche Post (TP), Regionaal Archief Tilburg (RAT), artikel 3 september 1936, Collectie W. van Mook inv. nr. 353.

Willem van Oranje: *het moordspel*

Ben jij snel genoeg om Balthasar Gerards te vangen?

KRUIP IN DE HUID VAN ÉÉN VAN DE LIJFWACHTEN VAN
WILLEM VAN ORANJE EN GRIJP DE MOORDENAAR!

Speel het spel tijdens de Nacht van de Geschiedenis 2013!

Locatie: Rijksmuseum Amsterdam

Aanvang: 20.00 uur

Meer informatie: www.actahistorica.nl

De Flamenpolitik en haar ondergraving

Het falen van de Duitse nationaliteitenpolitiek in België in de Eerste Wereldoorlog

Tot op de dag van vandaag wordt België gekenmerkt door een taalstrijd die in de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw haar hoogtepunt bereikte. Vooral in de Eerste Wereldoorlog werden de tegenstellingen tussen Vlamingen en Walen ernstig verscherpt en na de oorlog werd de Vlaamse zaak voor gelijkstelling van de talen vaak in verband gebracht met collaboratie. Dit alles is het gevolg van een zeer bewust verdeel-en-heers beleid van de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarbij de bezetter gebruik probeerde te maken van de taalstrijd door middel van de zogenaamde *Flamenpolitik*. De hoofdvraag voor dit artikel is: Wat was de *Flamenpolitik* en waarom was deze al dan niet succesvol?

Opvallend genoeg is deze vraag nergens terug te vinden in de literatuur. De voor dit artikel gebruikte werken over de *Flamenpolitik* hebben vooral een beschrijvende toon, en gaan weinig in op de redenen waarom de *Flamenpolitik* wel of niet slaagde. Dat gat probeer ik met dit artikel op te vullen. Het eerste deel van dit artikel gaat in op de achtergrond van de *Flamenpolitik*. Waarom kozen de Duitsers voor deze politiek en met welk doel deden ze dat? Er zal dus vooral aandacht worden besteed aan de vooroorlogse ideeën over de Vlamingen en aan de oorlogsdoelen die tijdens de oorlog dominant waren. Het tweede deel behandelt de vraag onder wat voor omstandigheden de *Flamenpolitik* uitgevoerd werd, met name de leefomstandigheden van de Belgische bevolking en zijn economische exploitatie. Dit gedeelte zal echter kort en algemeen gehouden vanwege beperkte ruimte en omdat een algemene indruk volstaat voor mijn argumentatie. Ten slotte gaat het derde deel over wat de *Flamenpolitik* precies inhield en hoe deze zich manifesteerde in het Duitse beleid. Hier worden de Belgische collaboratie en de maatregelen die de Duitsers invoerden in het kader van de *Flamenpolitik* besproken.

Duitse interesse voor België

Direct vanaf zijn ontstaan in 1830 was België verdeeld tussen de Franssprekende Walen en de Vlamingen die een dialect van het Nederlands spraken. Hoewel de meerderheid van de bevolking Vlaams sprak, domineerde de Franse taal het openbare leven. Het Frans gaf aanzien, het was de taal van het bestuur, het hoger onderwijs en de hogere klassen. Op het Vlaams werd neergekeken als een boerendialect. Wie in de maatschappij hogerop wilde komen moest Frans kunnen spreken.¹

De Vlamingen voelden zich hierin gediscrimineerd en gingen gelijkstelling van het Vlaams met het Frans eisen. Vanaf eind negentiende eeuw kwamen er taalwetten die de Vlaamse taal moesten bevorderen en in 1898 werden het Frans en het Vlaams officieel gelijkgesteld, maar in de praktijk veranderde er weinig. Deze strijd was niet onopgemerkt gebleven in Duitsland, dat zich voorbereidde op een oorlog met Frankrijk. Het beruchte *Schlieffenplan* voorzag een opmars door België om Frankrijk op haar zwakste plek aan te

vallen, dus een Duitse bezetting van of controle over België was noodzakelijk in het geval van oorlog. Onder de Duitse beleidsmakers was brede consensus over de aanname dat België een kunstmatige eenheid vormde tussen de onverzoebare Germaanse Vlamingen en Latijnse Walen, en dat het nooit helemaal onafhankelijk was geweest maar altijd naar Frankrijk en Engeland neigde.²

Dit was in de ogen van veel Duitsers gevaarlijk. Het *Alldeutscher Verband*, een organisatie die alle Germaanse volkeren politiek wilde

Onder de Duitse beleidsmakers was brede consensus over de aanname dat België een kunstmatige eenheid vormde tussen de onverzoebare Germaanse Vlamingen en Latijnse Walen, en dat het nooit helemaal onafhankelijk was geweest maar altijd naar Frankrijk en Engeland neigde

verenigen, zag Nederland, België en Luxemburg als expansieruimte voor Frankrijk en Duitsland, die eeuwenlang hadden gevochten voor de controle over dit gebied. Frankrijk zou tot 1870 aan een lange opmars bezig zijn geweest, onder andere door in 1830 een onafhankelijk België te creëren en zo het gebied te verzwakken. In België zelf zou Frankrijk al lang bezig zijn met een agressieve cultuurcampagne die uiteindelijk zou uitmonden in annexatie, wat de overheersing en opmars van het Frans ten koste van het Vlaams zou verklaren. Volgens het *Alldeutscher Verband* was het de plicht van Duitsland om haar Germaanse broeders te steunen in de strijd tegen Latijnse overheersing.³

België werd gezien als een strategisch en economisch cruciaal gebied. De Duitse beleidsmakers gingen ervan uit dat na de oorlog het Europese systeem van bondgenootschappen in stand zou blijven en dat een onafhankelijk België nog sterker naar de Entente zou neigen dan vóór de oorlog. Bij een militaire samenwerking van België met de Entente zou het Ruhrgebied, het industriële hart van Duitsland, direct bedreigd worden. Daarentegen zou Duitse militaire overheersing van of samenwerking met België Duitsland een groot voordeel geven tegen zowel Frankrijk als Engeland. Het zou de controle geven over een zwakke Franse grens, slechts 300 kilometer

¹ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 25.

² L. Zuckerman, *The rape of Belgium* (New York 2004) 78.

³ W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und Belgischer Nationalitätenpolitik* (Melsungen 1989) 17-18

van Parijs, en de Vlaamse havens zouden een belangrijke rol spelen in de maritieme strijd met Engeland en een goede uitvalsbasis zijn voor koloniale uitbreiding. Bovendien was Antwerpen een strategisch zeer belangrijke haven voor Duitsland en bezat België grote voorraden kolen en andere grondstoffen. Volgens de Duitse planners zou de economische controle van België, gepaard met een expansie naar het oosten, het Duitse Rijk autarkisch kunnen maken, een niet te overschatten factor in tijden waarin aan van alles tekort was door de Britse blokkade.⁴

Om de controle over België te faciliteren bestond er een breed scala aan toekomstplannen voor het land, van complete annexatie tot het uitoefenen van informele invloed. De meest aangehangen Duitse toekomstvisie voor België was niet complete annexatie, maar economische en militaire garanties die het land aan Duitsland zouden binden, zoals controle over strategische punten, infrastructuur en buitenlandse zaken. Economische garanties zouden bijvoorbeeld bestaan uit integratie in een monetaire unie met Duitsland en het invoeren van het Duitse systeem van belasting en sociale zekerheid om oneerlijke concurrentie met de Duitse industrie te voorkomen.⁵ De meerderheid van de Duitsers die zich bezighield met het bepalen van oorlogsdoelen hing tenminste een deel van deze garanties aan, al dan niet met enkele strategische deelannexaties zoals die van de forten van Luik of de haven van Antwerpen met eventueel een landverbinding naar Duitsland.⁶

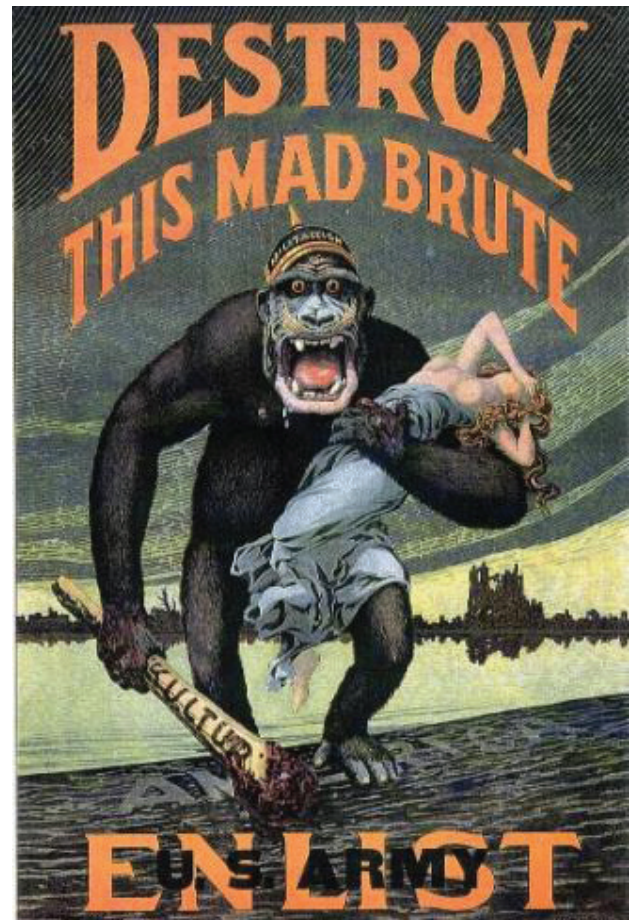
In de loop van de oorlog gingen steeds meer stemmen op voor de scheiding van Vlaanderen en Wallonië in een Belgische federatie of in twee van elkaar onafhankelijke staten. Sommigen wilden zelfs van Vlaanderen en Wallonië zelf ook federaties maken naar voorbeeld van de Zwitserse kantons. Dit zou het land nog zwakker en dus vatbaarder voor Duitse overheersing en invloeden maken.⁷ België mocht onder geen beding weer een pion van Frankrijk of Engeland worden.

De Duitse bezetting

Direct vanaf de inval hadden de Duitsers de steun van het grootste deel van de bevolking al verloren. De overtuiging dat ze op een verheven missie waren en de angst voor franc-tireurs zorgden voor een groot aantal verwoestingen, deportaties en executies in gebieden waar het Belgische leger tegenstand bood of wanneer de Duitsers dachten dat er franc-tireurs actief waren. Volgens schattingen werden er tijdens de eerste twee maanden van de bezetting ongeveer 5500

burgers gedood,⁸ en de Duitse soldaten maakten zich ook schuldig aan diefstal, grootschalige plunderingen, vorderingen en zinloze vernielingen.⁹

Direct na de inval bestond al het gevaar van schaarste en honger. België was voor 80% afhankelijk van voedselimport, en door de complete afsluiting van de buitenwereld en de exploitatie door de Duitsers, die zelf ook voedseltekorten hadden, dreigde er een hongersnood. Na een Belgische noodkreet werd in de VS de *Commission for Relief in Belgium* opgezet, die ondanks het grote wantrouwen en de vele complicaties vier jaar lang 10 miljoen mensen in België en Noord-Frankrijk voedselhulp wist te verlenen. Een hongersnood werd afgewend, maar in de loop van de oorlog ontstonden er toch ernstige tekorten aan voedsel en andere benodigdheden, zoals brandstof.¹⁰ De afhankelijkheid van buitenlandse hulp ondermijnde de legitimiteit van de Duitse bezetting nog verder.

'Destroy this mad brute'. Wervingsposter van het Amerikaanse leger tijdens WO.I., mede geïnspireerd door de Duitse bezetting van België.
Bron: www.learnnc.org (14 september 2013).

⁴ W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und Belgischer Nationalitätenpolitik* (Melsungen 1989) 61-62.

⁵ H.W. Gatzke, *Germany's Drive to the west* (Baltimore 1950) 13-14.

⁶ L. Zuckerman, *The rape of Belgium* (New York 2004) 78

⁷ W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und Belgischer Nationalitätenpolitik* (Melsungen 1989) 59.

⁸ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 78-79.

⁹ H. Hecker, 'Besatzung (Westen)' in: G. Hirschfeld, G. Krumeich en I. Renz, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 381-384, 383

¹⁰ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 108-110.

De Duitsers hadden een ongekend grote oorlog te voeren waar ze eigenlijk niet klaar voor waren, dus schakelden ze de bezette gebieden in voor hun oorlogsinspanning. De bezetting van België zou Duitsland niets moeten kosten en het liefst nog wat opleveren. Miljoenen franks aan goederen werden 'opgekocht' met waardeloze bonnetjes waarmee de Belgen na een Duitse overwinning hun verlies zouden kunnen declareren. Er werd een enorme belasting van 480 miljoen frank per jaar opgelegd, terwijl de Belgische belasting vóór de oorlog slechts 354 miljoen bedroeg. Zelfs veel Duitse bestuurders vonden deze oorlogsbelasting hoog, aangezien driekwart van het bedrag de kosten voor de bezetting al zou dekken.¹¹

Doordat de Belgen niet voor de bezetter wilden of konden produceren was er sprake van een hoge werkloosheid. Duitse industriële probeerden hun eigen arbeidstekorten aan te vullen door Belgen te verleiden om in Duitsland te gaan werken, maar tot 1916 hadden slechts 11.000 van de honderdduizenden werklozen zich aangemeld.¹² Vanaf het begin van de bezetting was er in Duitsland sprake van een strijd tussen burgerlijk en militair bestuur over de economische uitbuiting van België. Gouverneur-generaal Moritz von Bissing en het Duitse civiele bestuur wilden de Belgische bevolking zoveel mogelijk achter zich krijgen en de Belgische industrie op lange termijn benutten. Het militaire bestuur richtte zich juist volledig op de huidige oorlog en wilde België op korte termijn maximaal exploiteren. In augustus 1916 kreeg de militaire overheid in Duitsland de overhand over het burgerlijke bestuur door het aantreden van Ludendorff en Hindenburg.¹³ In april 1917 overleed Von Bissing en het gouverneur-generaalschap werd overgenomen door Ludwig Von Falkenhausen, die meewerkte met het militaire opperbevel. Het militaire bestuur kon België nu bijna zonder tegenwerking vanuit de eigen geleerden exploiteren.

De machtswisseling was al snel voelbaar in België. Het regime werd nog drukkender, het aantal vorderingen en confiscaties nam snel toe, er kwamen huiszoekingen, steeds meer fabrieken werden onder toezicht gesteld of stilgelegd en een kwart van de industriële uitrusting van België werd ontmanteld en naar Duitsland verscheept.¹⁴ Een maand na zijn aanstelling verhoogde Von Falkenhausen de belasting tot 720 miljoen frank per jaar, wat alleen nog maar meer bijdroeg aan de honger, tekorten en enorme inflatie die na 1917 1000% zou bereiken.¹⁵ De economische exploitatie en afbraak hadden enorme schade toegebracht aan de Belgische industrie. In 1921 schatte de

Belgische regering de financiële schade op \$2,2 miljard, exclusief eigen oorlogskosten en rente.¹⁶

De meest ingrijpende maatregel van het nieuwe bestuur was het deporteren van arbeiders, dat vanaf september 1916 ondanks luid protest van Von Bissing begon.¹⁷ In totaal werden er 120.000 Belgen gedeporteerd, waarvan er 60.000 naar het Reich werden gestuurd. De andere 60.000 gedeporteerden werden in 'Zivilarbeiterbatallione' aan het front ingezet om verdedigingswerken aan te leggen. In totaal kwamen er 2614 gedeporteerden om het leven, en degenen die wel terugkwamen waren mentaal en fysiek gebroken. Volgens het bezettingsbestuur maakte de terugkeer van dwangarbeiders een nog ernstiger indruk dan hun deportatie.¹⁸ De deportaties zorgden voor grote woede en deed alle Duitse hoop op een vriendschappelijke bevolking verdwijnen. Het was één van de grootste fouten die de Duitsers in hun bezettingspolitiek maakten.

De Flamenpolitik was bedoeld om een pro-Duits gevoel te scheppen onder de Vlamingen en ondertussen de Belgische bevolking zoveel mogelijk te verdelen, zodat zij zowel tijdens als na de oorlog makkelijker te beïnvloeden zou zijn.

De Flamenpolitik

Toch bleef de langetermijnvisie van de Duitsers de controle van België, en dit zou op den duur alleen mogelijk zijn met steun van tenminste een deel van de bevolking. Ondanks de misdaden tijdens de inval, de onderdrukking, de economische uitbuiting en de deportaties probeerden de Duitsers de bevolking toch achter zich te krijgen. De vermeende verwantschap met de Vlamingen die vochten tegen Duitslands erfvijand Frankrijk faciliteerde een nationaliteitenpolitiek in bezet België, de zogeheten *Flamenpolitik*. De *Flamenpolitik* was bedoeld om een pro-Duits gevoel te scheppen onder de Vlamingen en ondertussen de Belgische bevolking zoveel mogelijk te verdelen, zodat zij zowel tijdens als na de oorlog makkelijker te beïnvloeden zou zijn.

Enkele maanden na de inval werden officieren langs de grote steden gestuurd om contact te leggen met de nationalistische Vlaamse Beweging, maar de resultaten hiervan vielen tegen. De Vlaamse Beweging was lang niet zo pan-Germaans als verwacht en lange tijd werd er alleen aansluiting gevonden in marginale kring.¹⁹

¹¹ L. Zuckerman, *The rape of Belgium* (New York 2004) 92-94.

¹² Ibidem, 145.

¹³ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 215.

¹⁴ G. Van Istendael, *Het Belgisch labyrint: wakker worden in een ander land* (1989 Amsterdam) 56.

¹⁵ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 220.

¹⁶ H. Hecker, 'Besatzung (Westen)' in: G. Hirschfeld, G. Krumeich en I. Renz, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 381-384, 383

¹⁷ L. Zuckerman, *The rape of Belgium* (New York 2004) 145.

¹⁸ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 232

¹⁹ Ibidem, 147.

Vlaamsgezinden die bereid waren Duitse hulp te accepteren voor de Vlaamse zaak werden activisten genoemd. De belangrijkste groep activisten waar snel contact mee werd gelegd was Jong Vlaanderen in Gent. Deze groep was in oktober 1914 opgericht door Jan Derk Domela Nieuwenhuis van Neygaard. Bij haar oprichting telde de groep tien leden, die zich in zouden zetten voor de vernietiging van België en de aansluiting van een onafhankelijk koninkrijk Vlaanderen bij een pan-Germaanse bond.²⁰

De oprichter van Jong Vlaanderen, Jan Derk Domela Nieuwenhuis van Neygaard (Amsterdam 25-7-1870 – Amsterdam 4-1-1955). Bron: historici.nl (14 september 2013).

Domela was politiek gezien een pan-Germanist, maar cultureel gezien benadrukte hij de apartheid van de Nederlandse cultuur van de Duitse. Hierin was hij niet de enige, gedurende de oorlog waren er vaak felle reacties van de activistische Vlaamse pers op Duitse aannames dat de Duitse en Vlaamse taal en cultuur in feite hetzelfde waren. Duitse voorstellen voor politieke, economische of militaire afhankelijkheid werden amper behandeld, maar wanneer de culturele zelfstandigheid van de Vlamingen in het geding kwam sprongen de Vlaamse publicisten op de literaire barricade.²¹

De Duitsers begonnen hun *Flamenpolitik* door hun decreten in het Vlaams publiceren en de bestaande taalwetgeving zoveel mogelijk in het voordeel van de Vlamingen te interpreteren.²² In februari 1915 begon de eerste publieke daad van de *Flamenpolitik*, een pro-Duits en pro-Vlaams propagandaoffensief, waarvoor de inzet van een activistische pers het belangrijkste middel was. De resultaten

van deze activistische pers vielen echter tegen. Ondanks hun grote formaat, het gebrek aan concurrentie en de grote financiële en logistieke steun van de bezetter sloeg geen van de activistische kranten echt aan bij de bevolking. De overwegend anti-Duitse flaminganten zagen ze al direct als propagandabladen van de bezetter en boycotten ze. De kranten kregen veel kritiek te verduren en de oplages waren teleurstellend laag. Zo had de krant van Jong Vlaanderen, *De Vlaamsche Post*, in mei 1915 met 8.000 exemplaren de laagste oplage van heel Gent, terwijl andere bladen een oplage van 20.000 tot 45.000 kenden.²³

In juni 1915 beëindigde de Antwerpse krant *Het Vlaamsche Nieuws* haar collaboratie vanwege overweldigende kritiek en kerende oorlogskansen na de intrede van Italië. *De Vlaamsche Post* werd de door de Duitsers opgelegde gematigde toon snel zat en vanaf september 1915 ging de krant openlijk haar radicale standpunten propageren. Op 5 mei 1916 maakte de bezetter een einde aan de krant vanwege haar radicale uitingen.²⁴

De Duitsers probeerden door middel van de activistische pers en andere propaganda als aanplakbiljetten de Belgische samenleving te verdelen en de afgekondigde godsvrede, een wapenstilstand tussen alle Belgische partijen voor de duur van de oorlog, te breken. Zo probeerden ze de strijd tussen de politieke partijen voort te zetten, riepen ze socialisten op om zich consequent tegen de oorlog te keren, schilderden ze Belgische vluchtelingen af als luilakken die zich in het buitenland vol zaten te vreten terwijl de Belgen honger leden en stelden ze dat het Belgische leger alleen voor Franse en Britse belangen vocht.

Geheel in de trant van de *Flamenpolitik* werd de schijn gewekt dat er een grootscheepse anti-Vlaamse campagne was opgezet door de vluchtelingen en Franstaligen en dat het herstel van België het einde van de Vlaamse beweging zou betekenen.²⁵ Echte anti-Vlaamse artikelen werden uitvergroot of verdraaid in de activistische pers en de Duitsers zelf zorgden ook voor de nodige haatartikelen. De propagandacampagne miste zijn uitwerking niet, en de tegenstelling tussen de trage en onwillende Belgische regering en het actieve, geïnteresseerde Duitse bestuur in de behandeling van de Vlamingen deed menig Belgisch loyalist aan zijn zaak twijfelen.²⁶ Toch bleven de activisten een kleine minderheid en weigerden de meeste Vlaamsgezinden Duitse hulp te aanvaarden voor hun zaak.

²⁰ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974) 56-57.

²¹ W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und Belgischer Nationalitätenpolitik* (Melsungen 1989) 70-73.

²² H.W. Gatzke, *Germany's Drive to the west* (Baltimore 1950) 96.

²³ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974) 64.

²⁴ *Ibidem*, 60-94.

²⁵ *Ibidem*, 32-36.

²⁶ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 152-154.

Voor de oorlog was de vernederlandsing van de universiteit Gent een belangrijk programmapunt van de Vlaams Beweging. Er was geen enkele Nederlandstalige universiteit in België, zelfs de universiteit in het Vlaamse Gent was Franstalig. Om de emancipatie van de Vlamingen te bevorderen hadden de flaminganten zich ingezet voor een Nederlandstalige universiteit in Gent, maar tevergeefs.²⁷

Op 31 december 1915 werd bekend dat gouverneur-generaal Von Bissing de universiteit van Gent Nederlandstalig wilde maken. Door de universiteit van Gent te vernederlandsen hoopten de Duitsers meer steun van de Vlamingen te krijgen, maar ook meer Vlaams personeel voor het bestuur op te leiden.²⁸ Het idee werd direct verworpen door een groot deel van de Vlaamsgezinden in binnen- en buitenland en stuitte op hevig verzet. Slechts acht dagen na de bekendmaking van Von Bissing verscheen er al een petitie waarin 38 vooraanstaande Vlaamsgezinden verklaarden dat ze de vernederlandsing van de universiteit niet van Duitsers wilden accepteren, maar deze zelf en dan wel na de oorlog wilden realiseren. Ook onder de hoogleraren vonden de Duitsers weinig animo. Waar voor de oorlog 55 van de 76 hoogleraren aangaven in het Nederlands te willen en te kunnen onderwijzen waren dat er nu 6 van de 80.²⁹ De historici Paul Fredericq en Henri Pirenne werden gezien als aanstichters van het verzet en werden gedeporteerd, wat leidde tot een golf van verontwaardiging en feller verzet. Een aantal Vlaamsgezinden dat zich voor de deportaties als sympathiek had opgesteld tegenover de Gentse universiteit trok zich nu terug.³⁰ De steun voor een Nederlandse universiteit in Gent bleef tijdens de oorlog zeer beperkt. Waar vóór de oorlog nog 2400 academici lieten blijken achter een dergelijk plan te staan, gaven in 1916 nog geen 150 academici hun instemming.³¹

Hoewel alle andere universiteiten gesloten waren, viel het de bezetter zwaar personeel en studenten te vinden voor de universiteit in Gent. Er werd bijna uitsluitend vanuit activistische kring gesolliciteerd, zodat het universiteitspersoneel voor een derde afkomstig was uit de kring van Jong Vlaanderen, die grotendeels incompetent was.³² Ondanks verhoging van de salarissen werd slechts een tiental geschikte Vlamingen gevonden, en Nederlanders en Duitsers moesten worden ingeschakeld om de leerstoelen te vullen.³³

Bij de opening op 21 oktober 1916 telde de universiteit slechts 40 studenten op een docentencorps van 43. In 1917 begon het aantal

studenten snel te groeien, maar ontsnapping aan dwangarbeid was het belangrijkste motief van de uiteindelijk 351 studenten om zich aan te melden.³⁴

Door een belangrijke eis van de vooroorlogse Vlaamse beweging in te willigen slaagden de Duitsers erin om een sterk contrast te creëren met de Belgische regering in ballingschap, die alleen met tegenmaatregelen kwam zoals het beloven van straffen voor ieder die meewerkte aan de universiteit van Gent en het nietig verklaren van de diploma's die op de universiteit gehaald zouden worden. De Belgische regering in Le Havre bleef zeer ambivalent over de invoering van Nederlandstalig onderwijs na de oorlog en weigerde er een duidelijke uitspraak over te doen.³⁵ Het beloven van maatregelen tegen collaborateurs en de weigering om zelf concessies te doen naar de Vlamingen zou karakteriserend blijken voor de regering in ballingschap voor de rest van de oorlog en daarmee speelde zij de *Flamenpolitik* alleen maar in de kaart.

De meest radicale maatregel uit de Flamenpolitik was de bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië, die op 21 maart 1917 werd afgekondigd. Vlaanderen en Wallonië zouden bestuurlijk geheel van elkaar gescheiden worden, met alleen de Duitse bezettingsoverheid als overkoepelend orgaan

De meest radicale maatregel uit de *Flamenpolitik* was de bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië, die op 21 maart 1917 werd afgekondigd. Vlaanderen en Wallonië zouden bestuurlijk geheel van elkaar gescheiden worden, met alleen de Duitse bezettingsoverheid als overkoepelend orgaan. De bestuurlijke scheiding zou België verzwakken en ontvankelijker maken voor Duitse invloed en een eerste stap zijn richting een volledige scheiding van België, een idee dat steeds meer de overhand kreeg in de oorlogsdoelendiscussie in Duitsland.

De bestuurlijke scheiding van België kende opmerkelijke parallellen met de vernederlandsing van de universiteit van Gent. Zo had de Duitse bezetter wederom veel moeite om geschikt personeel te vinden en waren het weer vooral activisten die naar een positie in het nieuwe bestuur solliciteerden. Ook de bestuurlijke scheiding kreeg dus vooral een aura van Vlaamse collaboratie in plaats van emancipatie.³⁶ De regering in Le Havre reageerde weer alleen met een

²⁷ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 31.

²⁸ H.W. Gatzke, *Germany's Drive to the west* (Baltimore 1950) 96.

²⁹ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 162.

³⁰ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974) 162.

³¹ Ibidem, 167.

³² S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 165-167.

³³ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974) 166-167.

³⁴ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 167.

³⁵ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974) 167-180.

³⁶ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 258-260.

nietigverklaring en dreigementen naar eenieder die meewerkte.³⁷ De deportatie van de eerste ambtenaren die tijdens de bestuurlijke scheiding ontslag namen versterkte de woede en het verzet alleen maar en het aantal ontslagen liep zo hoog op dat de Duitsers gedwongen waren de deportaties stop te zetten. Zo namen wel 75 van de 80 medewerkers van het Ministerie van Justitie ontslag.³⁸

Inmiddels hadden de activisten zich met hulp van de bezetter landelijk georganiseerd. Op 7 januari 1917 kwamen 46 vertegenwoordigers van verschillende organisaties in Brussel bijeen om te verklaren dat het centralistische België nooit meer hersteld mocht worden en dat er gestreefd moest worden naar een zo groot mogelijke autonomie van Vlaanderen.³⁹ Een maand later riepen zij zich in het diepste geheim uit tot de Raad van Vlaanderen, die dienst zou doen als schaduwparlement dat de Duitse autoriteiten zou adviseren.⁴⁰

De door activisten geleide Raad van Vlaanderen riep in 1917 de onafhankelijkheid van 'Vlaanderen' uit. Bron: www.unionbelge.be (14 september 2013).

De geheimhouding van de Raad bleef van korte duur, want niet veel later stond zij met foto en al in de krant na een bezoek aan Theobald von Bethmann Hollweg, waar de Raad had geprobeerd beloften voor zelfbestuur los te krijgen. Het bezoek had bijna niet slechter kunnen aflopen. Van de rijkskanselier hadden ze enkel vage toezeggingen gekregen en het krantenartikel zorgde voor een golf van kritiek in België.⁴¹

Vervolgens raakte de Raad verzonken in zinloze discussies tussen federalisten en separatisten, terwijl ze steeds verontwaardigder werd over haar afhankelijkheid van de Duitsers.⁴² De Raadsleden waren zich er goed van bewust dat ze slechts marionetten van de bezetter waren en in feite niets in te brengen hadden. Hun protesten tegen de deportaties van arbeiders die de activistische zaak schaadden kregen geen gehoor en zelfs de Duitsers keken op hen neer als landverraders.⁴³

Op 22 december 1917 was de Raad van Vlaanderen de steriele discussies en vage beloften zat en riep zij de onafhankelijkheid van Vlaanderen uit. Dit ging direct tegen de plannen van de Duitsers in, die met het oog op vredesbesprekingen en hun eigen annexionistische plannen geen uitspraak over de onafhankelijkheid van Vlaanderen duldden. De publicatie van de afkondiging werd tegengehouden en op 20 januari 1918 kreeg de Raad alleen toestemming om de autonomie van Vlaanderen uit te roepen.⁴⁴

Het uitroepen van autonomie kwam de Duitsers een stuk beter uit met oog op de internationale propaganda voor het zelfbeschikkingsrecht der volkeren. Om aan het buitenland te laten zien dat het activisme wel degelijk een achterban had, werd de Raad van Vlaanderen gedwongen verkiezingen uit te schrijven voor een tweede Raad.⁴⁵

De Raad was zich ervan bewust dat ze minimale steun had van de bevolking en dat open verkiezingen tot haar ondergang zouden leiden. Daarom mochten slechts 50.000 van de miljoen Vlaamse stemgerechtigden hun stem uitbrengen in de zogenaamde volksraadplegingen, die gepaard gingen met grote protesten.⁴⁶ Resultaat was een radicalere Raad van Vlaanderen die complete onafhankelijkheid van Vlaanderen wilde, wat voor de Duitsers veel

³⁷ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme* (Leuven 1974) 196.

³⁸ Ibidem, 202.

³⁹ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 262-263.

⁴⁰ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme* (Leuven 1974) 204.

⁴¹ G. Van Istendael, *Het Belgisch labyrint: wakker worden in een ander land* (1989 Amsterdam) 60.

⁴² S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 273.

⁴³ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme* (Leuven 1974) 221.

⁴⁴ H.W. Gatzke, *Germany's Drive to the west* (Baltimore 1950) 269.

⁴⁵ S. de Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 277.

⁴⁶ G. Van Istendael, *Het Belgisch labyrint: wakker worden in een ander land* (1989 Amsterdam) 60.

te ver ging.⁴⁷ De Raad kreeg zo mogelijk nog minder invloed en werd gereduceerd tot een propagandaorgaan.⁴⁸

Al met al was de *Flamenpolitik* mislukt. De activisten vormden een zeer kleine marginale groep, volgens Van Ypserle waren het er ongeveer 15.000. Ze werden zelfs door de Duitsers bespot en *Führer ohne Heer* genoemd, aanvoerders zonder leger.⁵⁰ De activisten die er waren verschilden vaak van mening met de Duitsers en waren te radicaal. De *Flamenpolitik* zorgde eerder voor een brede afkeer van de Vlaamse kwestie en de bezetter dan dat het een pro-Duitse basis schiep, zoals de bedoeling was.

Conclusie

In dit artikel heb ik geprobeerd een antwoord te geven op de vraag 'Wat was de *Flamenpolitik* en waarom was deze al dan niet succesvol?' Op het eerste deel van de vraag is reeds antwoord gegeven en op het tweede deel is het enige mogelijke antwoord een volmondig 'nee'. De activisten genoten minimale steun en waren zelfs te radicaal voor de Duitse bezetter. Bovendien werden de instituties die het land na de oorlog zouden moeten verzwakken om Duitse invloed te verzekeren snel ongedaan gemaakt, en van de gezaaide verdeeldheid kon het verslagen Duitsland geen gebruik maken.

Door hun misdaden, onderdrukking en economische exploitatie hadden de Duitsers de meeste Belgische harten al verloren voordat de Flamenpolitik goed en wel was begonnen.

Maar de *Flamenpolitik* faalde niet alleen door de afwijkende meningen van de Belgische bevolking. Door hun misdaden, onderdrukking en economische exploitatie hadden de Duitsers de meeste Belgische harten al verloren voordat de *Flamenpolitik* goed en wel was begonnen. De tweeslachtigheid van het beleid tussen *Flamenpolitik* en exploitatie werd nog eens versterkt door de strijd tussen de gematigdere burgerlijke overheid die zich op de lange termijn richtte en de radicale militaire overheid die het land direct zo veel mogelijk wilde exploiteren. De overwinning van het militaire bestuur in deze machtsstrijd en de daaropvolgende deportaties en plunderingen van industrie en huizen maakte het alleen nog erger. De *Flamenpolitik* was op papier vanuit Duits oogpunt een mooi idee, maar in de praktijk en zeker in een enorme oorlog als de Eerste Wereldoorlog niet uitvoerbaar.

Literatuurlijst

Dolderer, W., *Deutscher Imperialismus und Belgischer Nationalitätenpolitik* (Melsungen 1989).

Gatzke, H.W., *Germany's drive to the west* (Baltimore 1950).

Hecker, H., 'Besatzung (Westen)' in: G. Hirschfeld, G. Krumeich en I. Renz (Red.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 381-384.

Istendael, G. van, *Het Belgisch labyrint: wakker worden in een ander land* (1989 Amsterdam).

Schaepdrijver, S. de, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997).

Wils, L., *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven 1974).

Ypserle, L. van, 'Belgien' in: G. Hirschfeld, G. Krumeich en I. Renz (Red.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 44-50.

Zuckerman, L., *The rape of Belgium* (New York 2004).

⁴⁷ H.W. Gatzke, *Germany's Drive to the west* (Baltimore 1950) 270.

⁴⁸ S. de Schaepdrijver, *De grootte oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 282.

⁴⁹ L. Van Ypserle, 'Belgien' in: G. Hirschfeld, G. Krumeich en I. Renz (eds.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 44-50, 48.

⁵⁰ S. de Schaepdrijver, *De grootte oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 167.

ISGESCHIEDENIS

Alles over de geschiedenis
- met name die van vandaag -
lees je op isgeschiedenis.nl

WWW.ISGESCHIEDENIS.NL

Personalia

Hanneke Louise Hoogendijk

Hanneke is momenteel werkzaam als docente geschiedenis in Tilburg. Tijdens haar masterstudie aan de Radboud Universiteit Nijmegen heeft zij ervaring opgedaan op het gebied van museumeducatie. Sinds kort werkt zij ook als rondleidster en museumdocente bij het vernieuwde Noord-Brabants Museum te Den Bosch.

Emile van den Meiracker

Emilie is derdejaars geschiedenisstudent en richt zich met name op de algemene geschiedenis vanaf 1800 en schreef in december 2012 voor de seminar 'Duitsland in de Eerste Wereldoorlog' een stuk over de Flamenpolitiek in België. Op het moment is hij bezig met zijn bachelorscriptie over de invloed van de bezettingservaring van de Eerste Wereldoorlog op de bezettingpolitiek tijdens de Tweede Wereldoorlog.

António da Silva Rêgo

António is een Portugese student geschiedenis aan de universiteit Leiden. Hij behaalde eerder zijn bachelor geschiedenis aan de Nieuwe Universiteit van Lissabon en volgt momenteel de Research Master Political Culture and National Identities. Zijn focus ligt met name op historische theorie en methodologie en schrijft zijn scriptie over de notie van objectiviteit als een Epistemische deugd voor de negentiende-eeuwse historiografie.

Yves Rocourt

Yves is master student Medieval and Early Modern European History aan de Universiteit Leiden en onderzoekt momenteel de communicatie tussen de Nederlanden en Danzig in de periode c.1430-1575. Zijn interessegebieden binnen de middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis zijn politieke geschiedenis, de Bourgondische Lage Landen en de Hanze. Eerder schreef hij voor Acta Historica, jaargang 2, nummer 1 het artikel 'Het bloedbad van Stockholm. Olaf Magnus en de just war theorie'.

Jordy Steijn

Jordy heeft recentelijk de master Political Culture and National Identities afgerond aan de universiteit Leiden. Hij richt zich met name op de analyse van de geschiedenis rond het leven van de joodse bevolking in Duitsland ten tijde van de Weimar-Republiek en het Tweede Keizerrijk en is zeer geïnteresseerd in dat van Sovjet-joden onder Stalin.